

Filozofski fakultet

Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za povijest umjetnosti

Ivana Lučića 3, Zagreb

DIPLOMSKI RAD

Zidne slike u crkvi sv. Mihajla u Stonu

Studentica: Jelena Behaim

Mentor: dr. sc. Nikolina Maraković

Zagreb, rujan 2014.

1. Uvod	3
2. Ston i okolica u srednjem vijeku	3
3. Crkva sv. Mihajla	6
3.1. Pregled dosadašnjih istraživanja	6
3.2. Arhitektonski okvir	10
3.2.1. Pitanje izvornog izgleda crkve	12
3.2.2. Arhitektura crkve u kontekstu regionalnog graditeljstva	15
3.3. Skulpturalna dekoracija crkve sv. Mihajla u kontekstu južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture	17
3.3.1. Natpis s nadvratnika	18
4. Zidne slike u crkvi sv. Mihajla – opis i analiza	23
4.1. Sjeverni zid	24
4.1.1. Zapadna niša – donja zona	24
4.1.1.1. Kraljeva kruna i odjeća	26
4.1.1.2. Prikaz kralja kao donatora crkve	29
4.1.2. Zapadna niša – gornja zona	31
4.1.3. Središnja niša	33
4.1.4. Istočna niša	34
4.2. Južni zid	35
4.2.1. Zapadna niša	35
4.2.2. Središnja niša	37
4.2.3. Istočna niša – donja zona	37
4.2.4. Istočna niša – gornja zona	38
4.3. Svetište	39
4.4. Svod	42
4.5. Figure svetica i svetaca	43
5. Formalne i ikonografske karakteristike zidnih slika u crkvi sv. Mihajla u kontekstu regionalnog i europskog slikarstva istoga razdoblja	46
6. Restauratorski i konzervatorski zahvati	49
7. Zaključak	51
8. Popis ilustracija	53
9. Table s ilustracijama	61
10. Bibliografija	93

1. UVOD

Crkva sv. Mihajla u Stonu već se više od jednog tisućljeća nalazi povrh brda Glavica, nedaleko od stare jezgre grada Stona. Tijekom 20. stoljeća mnogi su se istraživači bavili njezinom arhitekturom. Neki od njih analizirali su i oslik njezine unutrašnjosti, a opsežnije studije proveli su Ljubo Karaman (1928.g.) i Cvito Fisković (1960. i 1965. g.).

Tema ovoga rada upravo je zidni oslik crkve. Međutim, bilo je potrebno proučiti sva dosadašnja istraživanja koja su provedena na crkvi sv. Mihajla, s naglaskom na onim istraživanjima koja se tiču zidnih slika, ali uzimajući u obzir i istraživanja arhitekture i dekorativne plastike. U radu ću pokušati dati kontekst, odnosno ocrtati vrijeme i prostor u kojemu je crkva nastala, popisati dosadašnja istraživanja te ih u kasnijim poglavljima detaljnije razmotriti, ukratko se osvrnuti i na samu arhitekturu i klesanu dekoraciju. Zidne ću slike nastojati što detaljnije opisati te upotpuniti dosadašnja istraživanja nekim vlastitim zaključcima.

Ovim se putem želim zahvaliti svima koji su mi tijekom rada na ovoj temi pomogli, prije svega konzervatorici Veroniki Šulić i njezinim kolegama koji na crkvi sv. Mihajla izvode konzervatorsko-restauratorske radove te asistentici Ivani Tomas, s čijim je izbornim kolegijima još na preddiplomskom studiju započeo moj interes za srednjovjekovnu umjetnost. Naposljetku, najveće hvala mojoj mentorici, docentici Nikolini Maraković koja mi je svesrdno pomagala svojim znanjem i savjetima.

2. STON I OKOLICA U SREDNJEM VIJEKU

Ston je u ranom srednjem vijeku bio jedan od najznačajnijih gradova jadranske sklavinije Zahumlja koja je obuhvaćala područje između Neretve i Rijeke Dubrovačke te čitav poluotok Pelješac.¹ Osim Zahumlja, u to doba postojale su još dvije sklavinije na tom dijelu istočne obale Jadrana – Travunija (Travunja) i Duklja.²

---

¹ Sklavinije kao termin koji označuje male slavenske teritorijalne jedinice u ranom srednjem vijeku opisuje sredinom 10. stoljeća bizantski car Konstantin VII. Porfirogenet. Vidi Budak 2008: 226-227.

² Postojala je još jedna sklavinija, poznata pod imenom Neretva ili Paganija, koja se spominje u djelima Konstantina VII. Porfirogeneta. Ona se nalazila sjeverno od Zahumlja, na području rijeke Neretve, kako joj i ime sugerira, a prostirala se i duž otoka Brača, Hvara, Korčule i Mljeta. No, tijekom 10. stoljeća polako nestaje u sukobima s Venecijom, a nakon toga izvori više ne bilježe ime Neretljana u kontekstu zasebnog slavenskog identiteta. Vidi Budak 2008: 228.

J. Lučić piše kako u *Kozmografiji* anonimnog pisca iz Ravenne pronalazi sljedeću zabilješku: „Pardua, id est Stammes“, što u prijevodu znači: „Pardua, to je Ston.“³ Pretpostavlja se da je Pardua, grad na imperijalnoj magistrali,⁴ a danas Gornji Gradac kod Ljubinja na sjevernoj strani Popova polja, početkom 7. stoljeća bio razoren od strane Slavena i Avara te da je nestao, a njegovo se stanovništvo preselilo u Ston.⁵ U vremenu koje je uslijedilo, Ston se dodatno proširio kako bi lakše prihvatio novopridošlo romansko stanovništvo. No, tijekom 7. stoljeća i kasnije, to je stanovništvo ili izumrlo ili se asimiliralo s pridošlim Slavenima koji s vremenom osnivaju srednjovjekovnu kneževinu Zahumlje.⁶

Zahumlje svoj vrhunac doživljava u vrijeme vladavine kneza Mihajla Viševića (oko 910. – 930. g.) koji je, osim njime, vladao i dijelom Travunije i dijelom Paganije. Knez Mihajlo imao je važnu ulogu u borbi između bugarskoga cara Simeona i bizantskih vladara u kojoj su oba carstva željela saveznika na istočnoj jadranskoj obali i zapadnom Balkanu. U to vrijeme Hrvatskom je vladao Tomislav koji se priklonio Bizantu. Suprotno njemu, knez Mihajlo stao je uz bugarskoga cara, no to nije narušilo vanjskopolitičke odnose jer je poznato da su oba vladara, i Tomislav i Mihajlo, surađivala na splitskim saborima 925. godine.⁷

Značaj Zahumlja na moru očit je znamo li da je Mihajlo 926. godine zaposjeo grad Siponto na suprotnoj obali Jadrana. Navodi se i da južno-italski anali, iz kojih se saznaje za zauzimanje toga grada, Mihajla nazivaju *Michael rex Sclavorum*.⁸

Posljednji spomen kneza Mihajla datira u 928. godinu. Kasno 10. i rano 11. stoljeće obilježili su sukobi većih razmjera između bizantskog cara Bazilija II. i bugarskog (makedonskog) Samuila, koji neće zaobići ni istočnu obalu Jadrana. Tako je godine 992. Samuilo osvojio Duklju, Travuniju i Zahumlje, a u svojem silovitom pohodu na istočnojadranski prostor dopro je sve do Zadra.⁹ Pretpostavlja se da je Zahumlje, zajedno sa Stonom, bilo u sklopu Makedonskog carstva sve do godine 1018., kada je ponovno uspostavljeno bizantsko vrhovništvo nad tim prostorom.¹⁰ Dvadesetak godina kasnije, 1042. godine, Zahumljem je

---

³ Lučić 1987: 27.

⁴ Lučić navodi da se ta imperijalna magistrala protezala od Salone preko Narone, Diluntuma (kod današnjeg Stoca), Ad Zizia (Ukšići), Leusinimuma (Panik), preko okolice Trebinja sve do Skadra. Lučić 1987: 27.

⁵ Ovakva situacija nije bila usamljena pojava na jugu Dalmacije u ranom srednjem vijeku. Slična zabilješka veže se i uz osnutak i razvoj Dubrovnika, gdje piše sljedeće: „Epitaurum, id est Ragusium“, ili u prijevodu: „Epidaur, to je Dubrovnik“. Dalje vidi Lučić 1987: 27.

⁶ Vidi Lučić 1987: 28.

⁷ Vidi Lučić 1987: 29.

⁸ Vidi Karaman 1928: 104. Naravno, s titulom *rex* u srednjem vijeku valja biti oprezan jer se u to vrijeme ona često pripisivala i vladarima koji nisu bili krunjeni.

⁹ Foretić 1980: 25 .

¹⁰ Lupis 2000: 17.

zavladao dukljanski knez Vojislav. Tada započinje razdoblje vladavine dukljanskih vladara koje će potrajati sve do sredine 12. stoljeća.¹¹ Upravo to razdoblje nama je najbitnije za osvjetljavanje vremena nastanka zidnog oslika crkve sv. Mihajla.

U Vojislavovo vrijeme Duklja se počela nazivati i Zeta pa se od tuda često u izvorima umjesto dukljanskih vladara javlja termin zetski. Smatra se da je Vojislavov sin Mihajlo Vojislavljević došao na vlast oko sredine 11. stoljeća, odmah po smrti svoga oca.¹² Većina istraživača pretpostavlja da je godine 1076. ili 1077. od pape Grgura VII. tražio priznanje svoje „države“ kraljevstvom, pa tako i sebe kraljem. Papa mu je 9. siječnja 1078. godine odgovorio, ali mu u pismu, iako ga oslovljava kraljem Slavena, najvjerojatnije nije potvrdio predaju kraljevskih insignija. Kao razlog tome pretpostavlja se da se, prije negoli će odlučiti o toj predaji, moraju razriješiti nesuglasice između splitskog nadbiskupa i Dubrovnika u vezi sa crkvenom reorganizacijom.¹³ Ovo pismo značajno je jer se postavlja pitanje je li papa Mihajla uopće priznao kraljem, iako većina istraživača mahom tvrdi da jest.¹⁴

U *Ljetopisu popa Dukljanina* navedeno je da je Mihajla na tronu nakratko naslijedio njegov brat Radoslav da bi zatim ubrzo vlast preuzeo Mihajlov sin Bodin koji je Zetom vladao sve do početka 12. stoljeća.¹⁵ U vrijeme njegovih nasljednika¹⁶ snaga Zete slabi, a u osamdesetim godinama 12. stoljeća potpada pod vlast velikog srpskog župana Stefana Nemanje. Ston je sve do 1333. godine, kada dolazi pod vlast Dubrovnika, ostao u sklopu Nemanjićke „države“ kojom su do 1217. godine vladali srpski veliki župani, a nakon toga kraljevi.¹⁷

---

¹¹ Usp. Karaman 1928: 104 i Lučić 1987: 30.

¹² Vidi Lučić 1987: 30.

¹³ Portal Montenegrina -

http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/duklja/papa_grgur7_pise_mihailu_vojislavljevicu.htm
[03.09.2014.]

¹⁴ Ovom problematikom među zadnjima se bavio I. Prlender koji pak osporava tvrdnje prijašnjih istraživača da je papa pismom Mihajlu zaista odobrio kraljevske insignije. Vidi Prlender 2011: 4-21.

¹⁵ Vidi Mošin 1950: 94-99.

¹⁶ Jedan od nasljednika, Bodinov sin i Mihajlov unuk, zvao se Đorđe. On je bio kralj Zete u dva navrata, između 1113. i 1118. i od 1125. do 1131. godine. Vrijeme njegove vladavine, smatram, kronološki se poklapa sa stilskim karakteristikama zidnog oslika crkve sv. Mihajla, a budući da je u crkvi prikazan lik svetog Jurja, ne treba odbaciti mogućnost nešto kasnije datacije, odnosno da je možda baš Đorđe dao oslikati spomenutu crkvu (vidi u daljnjem tekstu).

¹⁷ Vidi Karaman 1928: 105-106.

3. CRKVA SV. MIHAJLA

3.1. Pregled dosadašnjih istraživanja

Počeci istraživanja crkve sv. Mihajla sežu još u kraj 19. stoljeća kada ju je u članku *Sredovječne crkve u Stonu* 1898. godine po prvi put pažljivo opisao Frano Radić.¹⁸ On je u kratkim crtama opisao njezin smještaj, arhitekturu i pronađene fragmente dekorativne skulpture, a za dataciju je predložio 8. stoljeće. Uz opis je priložio tlocrt i presjek crkve te crteže dviju tranzena (Sl.1a, 1b, 1c, 1d). Zidnog se oslika, izuzev štire tvrdnje da se radi o bizantskim fresko slikarijama, nije detaljnije doticao.¹⁹ U desetljećima koja su slijedila, crkva je bila spominjana u radovima N. Z. Bjelovučića²⁰ i M. M. Vasića,²¹ ali se u problematiku njezine izgradnje i uređenja nije dublje ulazilo.

Godine 1928. vjerojatno najiscrpniju analizu crkve sv. Mihajla uopće dao je Ljubo Karaman. Tekst je objavljen u *Vjesniku Hrvatskog arheološkog društva*, a u njemu je autor, osim arhitektonskoga opisa, opisa skulpturalne dekoracije i zidnoga oslika, dao i kratki pregled povijesti srednjovjekovnoga Stona. Bitno je napomenuti da je upravo on dao prvu analizu zidnoga oslika crkve pa je tako i prvi iznio teze o njegovom ikonografskom programu. Što se tiče stilskih obilježja zidnih slika, opovrgnuo je tvrdnju F. Radića o bizantskome slogu kazavši da je tu riječ o jednoj od interpretacija italskoga slikarstva od strane našeg domaćeg majstora, a na osnovi zidnoga oslika te prizora na kojem je naslikan kralj s modelom crkve u rukama, predložio je i dataciju u razdoblje vladavine dukljanskih vladara, između 1077. i 1150. godine.²² Godine 1960. Lj. Karaman je ponovno, u tekstu *O vremenu gradnje sv. Mihovila u Stonu*, pisao o crkvi te je tada iznio i nove teze o dataciji suzivši vrijeme na razdoblje između 1077. i 1081. godine.²³

---

¹⁸ F. Radić godinu dana ranije, 1897., u članku o crkvi sv. Stjepana u Dubrovniku posvećuje par rečenica i crkvi sv. Mihajla. U tekstu iz 1898., osim crkve sv. Mihajla, spominje još i crkvu Bl. Gospe u Lužinama i crkvu sv. Martina. Vidi Radić 1897: 22; 1898: 77-81.

¹⁹ Navodi da su naslikani „svetiteljski likovi u bizantskom slogu i gotovo u stvarnoj veličini“. Radić 1898: 79.

²⁰ N. Z. Bjelovučić građevinu spominje i u kontekstu prikaza kralja, tj. njegove krune. Autor predlaže i tezu da je crkvu dao sagraditi hrvatski kralj Tomislav, čije je krsno ime navodno bilo Mihajlo. Kasniji istraživači nisu se složili s ovom pretpostavkom. Vidi Bjelovučić 1928: 122-126.

²¹ M. M. Vasić u svom je tipološkom pregledu *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji od početka IX. do početka XV. veka* spomenuo i crkvu sv. Mihajla, ali nije prihvatio dataciju koju je predložio F. Radić te ju je svrstao u doba „prije 14. stoljeća“. Vidi Vasić 1922: 33-34.

²² Vidi Karaman 1928: 102. Autor navodi da se crkva sv. Mihajla prvi put spominje u jednoj povelji dubrovačkog arhiva iz 1151. godine što je dakle *terminus post quem non* za izgradnju crkve. Karaman 1928: 110.

²³ Vidi Karaman 1960: 81-82.

Crkva je u vrijeme Radićevih i Karamanovih istraživanja imala drugačiji izgled od onoga kakvog ga ima danas. Nalazila se unutar manjeg gospodarskog kompleksa samostanskih zgrada u kojemu su obitavale trećoretkinje reda svetog Dominika.²⁴ Tako u Karamanovom tekstu nailazimo na opis kako se, do nedavno, u crkvu sv. Mihajla ulazilo kroz vratašca u stražnjem zidu novije crkve. No, u trenutku posjeta Lj. Karamana zazidana su bila i vrata koja su spajala te dvije crkve te je jedini pristup u crkvu sv. Mihajla bio kroz nisku, pravokutnu rupu u njezinom sjevernom zidu.²⁵

Godinu dana kasnije, Mihovil Abramić u svom se tekstu *Jedan doprinos k pitanju oblika krune* dotaknuo pitanja oblika hrvatske krune u kojem, između ostalog, spominje i krunu s glave vladara iz crkve sv. Mihovila.²⁶

Za vrijeme Drugog svjetskog rata njemački vojnici cementnim bunkerima utvrdili su vrh brežuljka gdje se crkva nalazila. Zbog toga je ubrzo došlo do bombardiranja od strane savezničkih aviona, ali crkva srećom nije uništena u cijelosti. Nastradala je samo crkvica iz kasnijeg razdoblja koja se nalazila ispred nekadašnjeg glavnog ulaza u crkvu sv. Mihajla i koja je s njom, kao što je ranije već napomenuto, bila spojena.

Godine 1956. Frano Vlašić objavio je rad pod naslovom *Bilješke o tri stonska spomenika* u kojemu se, uz crkvu sv. Stjepana i crkvu Gospe od Lužine, dotaknuo i crkve sv. Mihajla, a posebice natpisa kojeg je pronašao u njezinoj blizini, a za koji je smatrao da je stajao nad vratima tvrđave (Sl. 2a i 2b).²⁷ Taj natpis bio je tema kojom su se bavili i mnogi kasniji istraživači poput Dušana Popovića, Ljube Karamana, Cvite Fiskovića, Marka Vege, Branimira Gabričevića, Josipa Lučića, Jovana Kovačevića, Ivana Ostojića, Miljenka Jurkovića i Ive Babića. O povijesti istraživanja ove teme više ću pisati u nastavku rada.

Godine 1960. Ivan M. Zdravković objavljuje rad naslova *Nacrti preromaničke crkvice sv. Mihajla u Stonu*. Uz kratak opis crkve prilaže i novi tlocrt te presjeke (Sl. 3a, 3b i 3c). Osim toga, donosi i tlocrtni prikaz smještaja crkve u sklopu ostalih zgrada na brdašcu (Sl. 4).²⁸ Iste godine, kao rezultat konzervatorskih radova koji su izvršeni od strane Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju i restauratora Filipa Dobroševića na zidnim oslicima u unutrašnjosti crkve, Cvito Fisković objavio je tekst *Ranoromaničke freske u Stonu*, koji je sve do danas, uz

---

²⁴ Karaman 1928: 81.

²⁵ Još F. Radić piše da je sa sjeverne strane crkve dograđena stambena kuća dominikanki tako da se taj zid izvana nije mogao vidjeti. Vidi Radić 1898: 79; Karaman, 1928: 81.

²⁶ Vidi Abramić 1929: 1-12.

²⁷ Vidi Vlašić 1956: 96-98.

²⁸ Vidi Zdravković 1960: 25-31.

rad Lj. Karamana, ostao najopsežniji i najvažniji osvrt na pitanje zidnoga oslika crkve sv. Mihajla.²⁹ Godine 1965. isti je autor izdao knjigu *Dalmatinske freske* u kojoj daje pregled zidnoga slikarstva na području Dalmacije pri čemu je posebnu pažnju poklonio upravo crkvi sv. Mihajla. Ova knjiga značajna je i zbog dotada najvećeg korpusa fotografija oslika crkve koje su u njoj objavljene.³⁰

Crkva sv. Mihajla zanimljiva je i promotrimo li je u kontekstu graditeljstva regije. Tim pitanjem ponajviše se bavio Tomislav Marasović koji je 1960. godine objavio članak naslova *Regionalni južnodalmatinski kupolni tip u arhitekturi ranog srednjeg vijeka*. Njezine izrazite regionalne osobine naglašavao je i u svojim kasnijim radovima.³¹

Godine 1964. Radivoje Ljubinković prvi se, nakon kratkog osvrta Lj. Karamana (1928.) i C. Fiskovića (1960.), posvetio sceni u apsidi crkve. On je objavio članak naslova *Predstava Prvog greha u apsidalnoj konhi u crkvi svetog Mihajla kod Stona* gdje je iznio posve nova razmatranja o ikonografiji zidnog oslika u crkvi.³²

Godine 1980. Đurđe Bošković ponovno je otvorio neke probleme vezane uz arhitekturu crkve. To je i objavio u tekstu *Osvrt na neka pitanja arhitektonskog rješenja crkvice sv. Mihajla u Stonu* gdje je na osnovi modela crkve u ruci donatora predložio mogući prvobitni izgled građevine (Sl. 7).³³

Skulpturalnom dekoracijom crkve najviše se bavio Miljenko Jurković.³⁴ Godine 1983. objavio je članak pod naslovom *Prilog proučavanju pleterne skulpture na području poluotoka Pelješca*.³⁵ Godinu dana nakon toga magistrirao je s radom *Predromanička dekorativna skulptura na dubrovačkom području*, a 1985. godine objavio je članak *Prilog određivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture*. Godine 1986. godine objavio je rad

---

²⁹ Vidi C. Fisković 1960: 33-49.

³⁰ Vidi C. Fisković 1965. Isti tekst iste godine objavljen je i u nakladi *Mogućnosti*. Vidi C. Fisković 1965: 779-803.

³¹ Vidi Marasović 1960: 36, 40-41; Marasović 1978: 77-86; Marasović 1984: 86, 136; Marasović 1994: 86, 162, 199; Marasović 2013: 29-39. Kada govorimo o kontekstu graditeljstva regije bitno je spomenuti i radove koji se bave crkvom sv. Tome u Kutima u Boki Kotorskoj. O njoj je pisao I. Pušić 1986: 33-37., a njezinim zidnim oslikom bavili su se J. Kovačević – I. Pušić 1959: 157., i V. Đurić 1974: 26. Sličnost crkve sv. Mihajla sa crkvom sv. Tome u Kutima primijetio je još F. Radić 1898. godine (Sl. 5). Vidi Radić 1898: 79.

³² Vidi Ljubinković 1964: 223-231. U istom članku autor je objavio i crtež kompozicije Prvoga grijeha. (Sl. 6)

³³ Vidi Bošković 1980: 141-148.

³⁴ Prije njega skulpturom crkve bavio se i povijesni pisac Ante Dračevac te je ispravio neke pogrešne atribucije pleternih ulomaka koji su se pripisivali crkvi sv. Mihajla, a izvorno su bili s drugih lokaliteta. Vidi Marasović 2013: 31 (bilj. 61).

³⁵ U tom članku kataloški je obradio fragmente skulpture pronađene na lokalitetu. Vidi Jurković 1983: 169-178.

Ranosrednjovjekovni latinski natpisi s Pelješca, a 1988. godine članak *O nekim figuralnim prikazima i posljednjoj fazi pleterne skulpture u dubrovačkoj regiji*.³⁶

U međuvremenu je, 1985. godine, Cvito Fisković objavio rad *Likovna baština Stona* u kojem je spomenuo i crkvu sv. Mihajla te pitanje njezinih fresaka i vladara koji je oslik naručio.³⁷ Iste godine izlazi članak Igora Fiskovića pod naslovom *Prilog proučavanju porijekla predromaničke arhitekture na južnom Jadranu*. U tom radu autor preispituje porijeklo južnodalmatinskog kupolnog tipa te iznosi tezu o njegovu ishodištu u starokršćanskoj memoriji na otočiću Majsanu (Sl. 8).³⁸ Osim što se bavio njezinom arhitekturom, autor je u nekoliko navrata analizirao i zidni oslik crkve sv. Mihajla. Prvo je 1987. godine o njemu pisao u knjizi *Romaničko slikarstvo u Hrvatskoj*, a potom 1997. godine i u sklopu poglavlja o slikarstvu predromaničkog i romaničkog razdoblja objavljenom u knjizi *Hrvatska i Europa, Kultura znanost i umjetnost; sv.1, Rano doba hrvatske kulture - Srednji vijek (VII-XII. stoljeće)*.³⁹ Osim toga, u knjizi *Reljef kralja Petra Krešimira IV.* u nekoliko se navrata dotaknuo i pitanja krune s prikaza vladara iz crkve sv. Mihajla,⁴⁰ a posljednji put je zidni oslik ove crkve analizirao u članku *Zapažanja o srednjovjekovnim freskama u Dubrovniku* objavljenom 2010. godine.⁴¹

Godine 1995. svoj pregled dao je Ivo Babić objavivši tekst *Bilješke o crkvi Sv. Mihajla u Stonu*.⁴² Godinu dana kasnije, u radu pod naslovom *O prvobitnom izgledu i vremenu gradnje crkve sv. Mihajla u Stonu* o crkvi piše i Ivan Stevović.⁴³

Cjelokupni pregled srednjovjekovnog slikarstva Crne Gore u kojem se osvrnuo i na zidni oslik crkve sv. Mihajla, u istoimenoj knjizi objavljenj 2007. godine, dao je Ratko Vujičić.

---

³⁶ Vidi Jurković 1983: 165-184; Jurković 1985: 183-199; Jurković 1986: 82-89; Jurković 1988: 209-215.

³⁷ Vidi C. Fisković 1985: 81-82.

³⁸ Vidi I. Fisković 1985: 135, 148-153. Vezu s Majsanom pretpostavio je još Cvito Fisković u knjizi *Dalmatinske freske*. Tamo iznosi pretpostavku da su se odrazi stonskih fresaka pojavili 11. i 12. stoljeću na zidu srušene starokršćanske kapele sv. Maksima na Majsanu. Vidi C. Fisković 1965: 11.

³⁹ Vidi I. Fisković 1997: 493-509. Isti autor bavio se zidnim slikama na tom području još nekoliko puta. Tako se primjerice u tekstu *O freskama 11. i 12. stoljeća u Dubrovniku i okolici* nije konkretno dotaknuo oslika iz crkve sv. Mihajla, ali je dao opći uvid u slikarstvo toga vremena i područja. Vidi I. Fisković 2009: 17-35. Govoreći o srednjovjekovnim freskama južne Dalmacije valja spomenuti i knjigu Ž. Pekovića *Četiri elafitske crkve* gdje, osim elafitskih primjera, obrađuje i zidni oslik dubrovačke katedrale, te doktorat T. Mićević-Đurić na temu *Bizant u srednjovjekovnome zidnom slikarstvu od Budve do Kvarnera*. Vidi Peković, 2008: 24-39, 53-69, 72-81; Mićević-Đurić, 2012.

⁴⁰ Vidi I. Fisković 2002: 90-92.

⁴¹ Vidi I. Fisković 2010: 164-167.

⁴² Vidi Babić 1996: 20.

⁴³ Vidi Stevović 1996: 175-195.

Iste godine Čedomila Marinković je objavila rad *Ktitorski model - slika makete ili crkve? - o nekim terminološkim pitanjima u vezi sa predstavom arhitekture na ktitorskim portretima*.⁴⁴

U posljednjih nekoliko godina crkva sv. Mihajla spomenuta je u radovima Vinicija B. Lupisa *Sakralna baština Stona i okolice i Ston u srednjem vijeku*,⁴⁵ a pitanja njezine skulpture dotaknuo se i Željko Peković u svojoj knjizi *Crkva sv. Petra Velikoga. Dubrovačka predromanička katedrala i njezina skulptura*.⁴⁶ Godine 2011., u knjizi *Predromanički zvonici u Dalmaciji i ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Ante Milošević također se osvrnuo na crkvu te na njezin ranoromanički zvonik,⁴⁷ a spomenuta je i u korpusu knjiga T. Marasovića pod naslovom *Dalmatia praeromanica* koje su izlazile od 2008. do 2013. godine. U zadnjem svesku *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 4.: Korpus arhitekture: južna Dalmacija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora* objavljenom 2013. godine autor je na nekoliko stranica dao sažeti pregled dosadašnjih istraživanja te opis njezine arhitekture, skulpturalne dekoracije i zidnoga oslika.⁴⁸

3.2. Arhitektonski okvir

Crkva sv. Mihajla građevina je malih dimenzija. Mjere su joj 6,30 x 4,20 metara (Sl. 10a, 10b i 10c), a zanimljiva je njezina naglašena vertikalnost koja se očituje u visini od 7,40 metara.⁴⁹ Crkva je jednostavnog tlocrta i pravilne orijentacije – jednobrodna s tri traveja, bačvastim svodom i izvana pravokutnom, a iznutra polukružnom apsidom. Zidovi u unutrašnjosti raščlanjeni su s po tri niše na sjevernom i tri na južnom zidu. Svaka niša odgovara jednom traveju, a prostor između njih istaknut je s pomoću dviju lezena tzv. T presjeka koje na vrhu povezuju polukružni lukovi. Na svodu se te iste lezene spajaju u pojasnice⁵⁰ koje dijele svod na tri polja, tj. traveja (Sl. 11). Središnje polje svodeno je plitkim svodom⁵¹ dok druga dva imaju bačvasti svod na kojem su primjetna tanka rebra od žbuke (koja se u tjemenu

---

⁴⁴ Vidi Marinković 2007: 145-153.

⁴⁵ Vidi Lupis 2010: 12-13, 19, 23-24.

⁴⁶ Vidi Peković 2010: 193-195.

⁴⁷ U knjizi je priložio rekonstrukciju izgleda crkve u 11. stoljeću koju je izradio Ž. Peković (Sl. 9). Vidi Milošević 2011: 67-70.

⁴⁸ Vidi Marasović 2013: 29-39.

⁴⁹ Vidi Marasović 2013: 33.

⁵⁰ Lj. Karaman zove ih pasovi ili ćemeri. Vidi Karaman 1928: 83.

⁵¹ Đ. Bošković navodi da je svodno polje središnjeg traveja vjerojatno sagrađeno u 18. stoljeću te smatra se da je izvorno na tom mjestu bila kupola. Vidi Bošković 1980: 141.

dijagonalno križaju).⁵² Istočni zid sa svake strane apside ima i po jednu usku nišu koja je prilično niža od bočnih (Sl. 12).

Vanjski plašt crkve sa svih je strana, izuzev pročeljne (Sl. 13), ritmiziran plitkim lezenama koje se na vrhu zidova spajaju u slijepe lukove (Sl. 14a i 14b). Zanimljiva je situacija na početku južnoga zida, ako gledamo od ulaza prema apsidi. Tamo je prostor između prve i druge te druge i treće lezene podijeljen i horizontalno, ali ne na jednakoj visini, te na taj način tvori četiri manja polukružno zaključena polja različitih veličina (Sl. 15).⁵³ Ova situacija ne ponavlja se nigdje drugdje na vanjskom plaštu crkve. Gornji dio apside izvana je artikuliran i malim polukružno zaključenim elementom nalik plitkoj niši. Dvije takve nalaze se i na sjevernom dijelu začelnoga zida, a tri pri vrhu zadnje tri lezene (gledajući prema svetištu) sjevernog zida (Sl. 16a i 16b).⁵⁴

Svjetlost u unutrašnjost crkve ulazi kroz tri veća polukružno zaključena prozora (jednakih dimenzija) te dva prozorčića u cijelosti prekrivena tranzenama (Sl. 14a).⁵⁵ Prozori se nalaze u središnjim nišama sjevernoga i južnoga broda te u apsidi crkve, a maleni prozorčići u lezenama istočnog traveja. Zbog činjenice da je zidni oslik središnje niše sjevernoga zida prilagođen prozorskom otvoru, logično je pretpostaviti da su bočni prozori već postojali kada je crkva oslikavana.

Tip zidanja kakav možemo vidjeti iznad apsidalnog prozora upućuje na to da su na tom mjestu tijekom godina izvođeni restauratorski zahvati (Sl. 17). No, ukoliko je prizor modela crkve koji vladar drži u rukama opisivao izvorno stanje, apsidalni prozor danas se nalazi na istom mjestu kao i u vrijeme nastanka oslika (Sl. 18). Izvana su veliki prozorski otvori naglašeni bogato dekoriranim okvirom (Sl. 19a i 19b).

Današnji zapadni zid crkve nije dio izvorne građevine jer su, pretpostavlja se u 18. stoljeću, dominikanke trećoretkinje ispred tadašnjeg pročelja sagradile noviju crkvicu. Izgradnjom te nove građevine uništen je pročeljni dio crkve sv. Mihajla. No, tijekom njemačkog

---

⁵² Lj. Karaman svod prvog i trećeg traveja opisuje kao „primitivno građeni krstati svod“, a takav opis prihvaća i Đ. Bošković te dodaje da se i zapadni svod u nekom trenutku urušio te je tada prekriven drvenom konstrukcijom. Vidi Karaman 1928: 83; Bošković 1980: 141.

⁵³ C. Fisković smatrao je da bi takva raščlamba južnoga zida mogla značiti da je graditelj time započeo i pripremio kompoziciju zvonika. Vidi C. Fisković 1960: 35.

⁵⁴ Danas ovi motivi nisu vidljivi zbog restauratorskih radova koji se trenutačno odvijaju na spomeniku. Dokaz za ovakav opis su fotografije snimljene prije početka radova.

⁵⁵ U vrijeme kada je Lj. Karaman 1928. godine pisao o crkvi, sva tri veća prozora bila su zazidana te stoga nije poznato jesu li imali tranzene. Vidi Lj. Karaman 1928: 83.

bombardiranja ovoga prostora ta je novija građevina nepovratno uništena, dok je predromanička ostala neoštećena. Nakon bombardiranja Konzervatorski zavod za Dalmaciju dao je do kraja srušiti tu noviju crkvicu, a srednjovjekovnoj crkvi sv. Mihajla zazidao je privremeno pročelje s vratima. Na pročelju je obnovljen slijepi luk koji je vjerojatno bio probijen prilikom izgradnje novije građevine u 18. stoljeću (Sl. 20, 21a i 21b).⁵⁶

3.2.1. Pitanje izvornog izgleda crkve

Jedno od glavnih pitanja vezanih uz ovu crkvu jest pitanje njezinoga izvornog izgleda. Takva razmišljanja potaknuo je poznati prikaz kralja u unutrašnjosti crkve u čijim se rukama nalazi model građevine za koju se smatra da je crkva sv. Mihajla. No, naslikani model ne ocrta stanje u kakvom je građevina danas pa je stoga potrebno pažljivo analizirati cjelokupnu situaciju.

Nekoliko je problema vezanih uz rješavanje pitanja izvornoga izgleda crkve koje u svom radu *O prvobitnom izgledu i vremenu gradnje crkve sv. Mihajla u Stonu* ističe I. Stevović. To su prvenstveno nedostatak arheoloških istraživanja te konzervatorske intervencije koje su na spomeniku provedene pedesetih godina 20. stoljeća,⁵⁷ kada je, prema njegovim riječima, narušena stratigrafija terena, a uništeni su ili sasvim izmijenjeni i neki važni, do tada sačuvani detalji arhitekture i zidnoga oslika.⁵⁸

U svom članku I. Stevović donosi crtež rekonstrukcije izvornoga izgleda crkve prema prikazu sa zidnoga oslika (Sl. 22) koji je izradio Dragomir Todorović s Instituta za istoriju umetnosti u Beogradu.⁵⁹ Na taj način na crkvi su, barem na papiru, oživljene mnoge pojedinosti koje je danas na osliku teško ili gotovo nemoguće uočiti. Promatrajući model crkve u rukama vladara očigledno je da je majstor nije prikazao u realnom stanju. Prilikom slikanja rastavio ju je na

---

⁵⁶ Na ovakav zaključak upućuje to da konzole nekadašnjeg slijepog luka na pročelju (Sl. 20, 21a i 21b), pronađene prilikom uklanjanja novije crkve, ne pripadaju prvobitnom sloju kamene plastike pa su istraživači mahom složni da je zapadni zid Sv. Mihajla probijen da bi se napravio prolaz između srednjovjekovne i nove crkve. Fisković 1960: 33; Zdravković 1960: 25; Bošković 1980: 146; Stevović 1996: 179. U to vrijeme napravljene su i tri plitke niše u gornjoj zoni pročeljnoga zida koje su kasnije uklonjene (Sl. 20).

⁵⁷ Stevović 1996: 176. Autor u svom tekstu navodi dokumente o konzervatorskim radovima, *Elaborat za konzervatorske radove na crkvi iz 1968. godine i Izvještaj o pregledu radova na konzervaciji arhitekture iz 1959. godine*. Oba dokumenta danas se nalaze u Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Beogradu.

⁵⁸ Spomenik je obnovljen u razdoblju od 1958. do 1963. godine, a istraživanje i zahvat obnove vodio je C. Fisković, tadašnji ravnatelj Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju. Vidi C. Fisković 1960: 83; Stevović 1996: 176. U obnovi spomenika sudjelovao je i Jugoslavenski institut za zaštitu spomenika kulture iz Beograda.

⁵⁹ Stevović 1996: 185.

sastavne elemente da bi potom, slažući ih dvodimenzionalno, predstavio građevinu na kojoj se vide i zapadna fasada zvonika i zapadno pročelje crkve. Od glavnog prostora crkve na slici modela prikazao je njezinu južnu fasadu te južnu i istočnu stranu apside. Na taj način majstor je, od realistično predstavljenih pojedinih elemenata, stvorio naizgled novu, apstraktnu cjelinu.⁶⁰

Dva najznačajnija elementa kojih danas više nema, a na modelu su prikazani, su zvonik uz pročelje i kupola nad središnjim travejom. U prilog realističnosti prizora, barem što se kupole tiče, Đ. Bošković navodi da su, u vrijeme kada se on bavio tom građevinom, bili vidljivi elementi koji su upućivali na njezino nekadašnje postojanje.⁶¹ No, s takvim tvrdnjama valja biti oprezan budući da je poznato da su sredinom 20. stoljeća na crkvi bili obavljani restauratorsko-konzervatorski radovi.⁶² Nadalje, prilikom uvida u današnje stanje crkve, elementi koji bi upućivali na nekadašnje postojanje kupole nisu vidljivi.

U nastavku Đ. Bošković dodaje i da je, sudeći prema prikazu na modelu, kupola bila niska. Izvana je vidljiv četverostrani tornjić nad središnjim travejom u koji je pretpostavljena kupola bila upisana. Moguće da je sa svake strane imala i po jedan manji prozor, plitku nišu ili možda niz visećih lukova kakve možemo vidjeti i na drugim, sačuvanim primjerima crkava s kupolom ovakvoga tipa.⁶³ Sudeći prema crtežu, krov kupole je, baš kao i onaj zvonika, bio četveroslivni,⁶⁴ a na vrhovima obaju nalazili su se crni križevi grčkog tipa sa zadebljanim završecima. Đ. Bošković pretpostavlja da je ista vrsta materijala prekrivala krov zvonika i kupolu, ali i da se razlikovala od pokrova crkve koji je, sudeći prema modelu, bio napravljen od kamenih ploča.⁶⁵

Uz zapadni zid modela crkve naslikan je visoki zvonik horizontalno podijeljen na dva polja.⁶⁶ U njegovoj donjoj zoni nalazi se veliki polukružno zaključen otvor koji je mogao biti ulaz u

---

⁶⁰ Bošković 1980: 142. Autor dodaje da je takav postupak već poznat u ranosrednjovjekovnom slikarstvu.

⁶¹ Vidi više u Bošković 1980: 141. Tu pretpostavku ponavlja i A. Milošević u svojoj knjizi *Predromanički zvonici u Dalmaciji i ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Vidi Milošević 2011: 68. Ipak, za daljnje zaključke valja pričekati završetak istraživanja koje u sklopu svoje doktorske teze provodi I. Tomas.

⁶² Vidi bilj. 58.

⁶³ Usp. Bošković 1980: 144 i Stevović 1996: 185 (crtež D. Todorovića).

⁶⁴ Bošković 1980: 141-142. U nastavku dodaje kako takav tip kupole nije bio nikakav izuzetak u graditeljstvu toga područja, navodeći primjere crkava na Šipanu, Lopudu, Koločepu, Braču, Dubrovniku, Omišu, u Boki Kotorskoj i sve do Ulcinja (Sl. 23a, 23b, 23c, 23d, 23e, 23f).

⁶⁵ Bošković 1980: 144. Krov kakvog ga danas vidimo nije izvorni.

⁶⁶ Đ. Bošković navodi da je, kako ju on naziva, kula-zvonik, bila sagrađena uz pročelje crkve, naslonjena uz ili na njezin današnji zid. Autor se poziva na opažanje Lj. Karamana koji je zapazio ostatke temelja koji su se nastavljali s južne strane crkve u pravcu zapada. Danas tih ostataka nažalost više nema. Osim toga, Đ. Bošković piše i da je sličnu, samo puno veću kulu-zvonik dvadesetih godina 13. stoljeća dobila i Žiča. Svoju pretpostavku upotpunjava tvrdnjom daje tada arhiepiskop Sava Nemanjić osnovao humsku biskupiju sa sjedištem u Stonu. U

zvonik ili glavni portal crkve. Đ. Bošković smatrao je da je taj otvor predstavljao portal zvonika. No, petnaest godina kasnije, I. Stevović iznio je tezu da bi ono što vidimo unutar tog otvora trebalo biti majstorovo viđenje portala crkve.⁶⁷ On svoju pretpostavku da se ovdje radi o glavnom ulazu u crkvu opravdava činjenicom da je na isti način, uokviren crvenim poljem iscrtanim plavim izlomljenim linijama koje su predstavljale stiliziranu verziju kamene plastike otvora portala i prozora crkve, prikazan i prozor na južnom zidu, koji i danas stoji na tom mjestu.⁶⁸

Drugi otvor je pravokutnog oblika, a pokušaj perspektivnog skraćivanja sugerira da se nalazio na zidu koji je spajao zvonik sa crkvom. Prema Boškoviću, ovaj otvor predstavljao je ulazni portal crkve kojeg je majstor, kako mu se dva vertikalna sukcesivna prizora na zvoniku ne bi na crtežu pomiješala, izvukao iz zvonika i stavio tik do prvoga. Na taj način sugerirao je i vezu između prostora zvonika i crkve.⁶⁹

U gornjoj zoni zvonika naslikan je polukružno zaključen otvor koji je mogao predstavljati plitku nišu⁷⁰ ili prozor. Đ. Bošković pretpostavio je da je to bio otvor kroz koji je prolazio zvuk zvona te da su se isti nalazili, ako ne i na trima ostalim stranama, onda barem još na bočnima.⁷¹ Prozor apside, iako u nešto većih dimenzija, prikazan je na mjestu gdje se i danas nalazi. No, način prikazivanja (u poluprofilu) rezultirao je time da apsida crkve djeluje kao da je polukružnog oblika. Upravo je zbog toga C. Fisković zaključio da majstor koji je naslikao model nije predstavio realni izgled građevine.⁷²

Vanjska raščlamba zidova modela crkve također se razlikuje od današnjeg stanja. Na osliku su tako prikazane tri široke slijepe arkade koje se ne podudaraju s današnjih pet užih. Osim toga, duž čitavog podnožja krova naslikana su dva horizontalna polja. Ono niže crvene je boje i iskrižano plavim izlomljenim linijama kakve možemo vidjeti i na okvirima otvora crkve, a proteže se duž južnog zida crkve i duž zida apside, poput kakvog vijenca. Sličan, ako ne i isti

---

tom slučaju mu je kula-zvonik mogla poslužiti kao model za onu u Žiči, pogotovo zato što se na taj način oslanjao na građevinu jednog starijeg zetskog vladara. Vidi Bošković 1980: 142, Karaman 1928: 83.

⁶⁷ Osim ove neusuglašenosti između dvaju istraživača, valja naglasiti i da je Đ. Bošković smatrao da je zvonik u prizemlju bio otvoren samo sa zapadne strane, dok I. Stevović naglašava mogućnost da je bio otvoren sa sve tri strane. Usp. Bošković 1980: 143, 144 i Stevović 1996: 177, 181.

⁶⁸ C. Fisković je na tom polukružno zaključenom otvoru u donjoj zoni zvonika vidio crne rešetke. One su i dalje vidljive, a na crtežu-rekonstrukciji naslikao ih je i D. Todorović, no pitanje je što su predstavljale. Vidi Stevović 1996: 177; C. Fisković 1960: 38.

⁶⁹ Ispod tog pravokutnog otvora moguće je da se nalazilo stepenište, a na takvu situaciju ukazuje i kamena ploha koja se nalazi u živoj stijeni sa zapadne strane današnje crkve. Iz toga proizlazi zaključak da je pod zvonika bio nešto niži od poda crkve. Vidi Bošković 1980: 143.

⁷⁰ Na crtežu D. Todorovića gornja zona zvonika artikulirana je trima lukovima.

⁷¹ Bošković 1980: 142. S tom pretpostavkom složio se i I. Stevović. Vidi Stevović 1996: 178.

⁷² C. Fisković 1960: 39.

motiv nalazi se i ispod krova zvonika. Polje koje se nalazi tik podno krova južnog zida crkve svjetlije je boje i ukrašeno slijepim visećim arkadama. Mogući odgovor na ovakav način slikanja daje I. Stevović koji smatra da je namjera majstora bila ta da samo u glavnim crtama ponovi stvarni dekorativni motiv artikulacije vanjskoga plašta. No, dodaje i da je moguće da je on na vanjskoj strani, barem što se slijepih lukova tiče, predstavio unutrašnju raščlambu zida.⁷³ Naposljetku, Stevović smatra kako je, ukoliko je prikaz modela crkve sv. Mihajla doista vjerno preslikao tadašnje stanje i dekoraciju građevine, moguće da je spomenuti vijenac s iskrižanim plavim linijama zaista postojao te je bio izveden na način da je to polje bilo oslikano ili ukrašeno nekim drugim materijalom, poput opeke, koja je, prema njegovim riječima, ionako bila korištena prilikom izgradnje crkve.⁷⁴

3.2.2. Arhitektura crkve u kontekstu regionalnog graditeljstva

Crkva sv. Mihajla po svojim arhitektonskim značajkama pripada u, kako ga je 1960. godine T. Marasović nazvao, *regionalni južnodalmatinski kupolni tip*.⁷⁵ Već ju Lj. Karaman, u svom opisu iz 1928. godine, a sudeći prema njezinim dimenzijama, rustičnoj izvedbi, strukturi svoda i slobodnoj tlocrtnoj osnovi, smješta u red malenih dalmatinskih ranosrednjovjekovnih sakralnih građevina, tj. u sloj *dalmatinske sitne arhitekture*, poznatiji pod terminom *crkvice slobodnih oblika*.⁷⁶ On iznosi tezu da su te dalmatinske crkvice lokalna i regionalna pojava, a otklon njihove arhitektonske forme u odnosu na tadašnje zapadnoeuropske primjere vidi kao rezultat geografsko-političke situacije u kojoj je Dalmacija smještena na periferiji kulture Zapada. Sukladno takvom stanju, smatra da su utjecaji europskog graditeljstva dolazili na ove prostore kasnije, a i smanjenim intenzitetom.⁷⁷ Dio o arhitekturi crkve sv. Mihajla Lj. Karaman zaključuje pretpostavkom da je ovdje riječ o tipu bizantskog i srpskog graditeljstva

---

⁷³ Autor dodaje i kako je ovdje riječ o postupku koji je poznat u kasnijim srednjovjekovnim prikazima crkava. Vidi Stevović 1996: 178.

⁷⁴ Stevović 1996: 181.

⁷⁵ Vidi Marasović 1960: 36, 40-41; Marasović 1978: 77-86; Marasović 1984: 86, 136; Marasović 1994: 86, 162.

⁷⁶ Lj. Karaman pobrojava te ranosrednjovjekovne crkvice, ali i ukratko iznosi i njihovu problematiku, naglašavajući činjenicu da u vrijeme njihove izgradnje u Europi mahom nastaju velike trobrodne bazilike. Dodaje i specifičnost uporabe svoda dok se na Zapadu još uvijek koristi drveno krovšte. Kao objašnjenje navodi da su upravo sitne dimenzije tih crkvica dozvoljavale takvu praksu svodenja. Vidi Karaman 1928: 84-86.

⁷⁷ Autor dodaje i da su takve građevine malih dimenzija prisutne na našim prostorima samo u ranom srednjem vijeku, a da se u 11. stoljeću, dolaskom benediktinaca, počinju graditi velike trobrodne bazilike, kako je to bio slučaj i na Zapadu. Za usporedbu daje primjer srednjovjekovnog graditeljstva Srbije gdje također ima puno primjera sličnih crkvica malih dimenzija, no tamo one nastaju uglavnom kao umanjene verzije građevina raznih škola monumentalne arhitekture (tip na križ raške škole ili tip trikonhosa moravske škole). Vidi Karaman 1928: 85-86, 88 (bilj. 1).

što se očituje u načinu gradnje gdje se izmjenjuju opeka i „krš“, što se može vidjeti u lukovima iznad niša. Ipak, napominje i da u crkvi sv. Mihajla ta karakteristično bizantska i srpska oznaka izmjene slojeva nije sistematski provedena pa ostavlja mogućnost da je ovdje riječ o slučajnoj analogiji.⁷⁸

Prema tipologiji dalmatinske srednjovjekovne arhitekture koju je još 1960. godine odredio T. Marasović, crkva sv. Mihajla spada u, kao što je i na početku ovog poglavlja već naznačeno, jednobrodni južnodalmatinski kupolni tip. Taj tip crkvice čine po broju sačuvanih građevina najizrazitiji arhitektonski tip u predromaničkom graditeljstvu Dalmacije. Od šezdesetih godina do danas, ovu kategoriju građevina puno se proučavalo, a povećavao se i broj novootkrivenih primjera.⁷⁹ Danas je poznato preko desetak spomenika toga tipa, a geografski su rasprostranjeni od Omiša na sjeveru, gdje se nalazi i najbolje sačuvana crkva, ona sv. Petra, preko Brača, Stona, Elafita, Dubrovnika i Konavala, sve do današnjeg prostora Crne Gore gdje su ostaci crkve sv. Tome u Kutima kraj Herceg-Novog (Sl. 24a i 24b).⁸⁰

Govoreći o tom tipu građevina, T. Marasović navodi da on proizlazi iz spoja dviju arhitektonskih koncepcija, one longitudinalne, koja dolazi sa Zapada u vidu tradicije izgradnji bazilika, i centralne, koja dolazi s utjecajem bizantskog graditeljskog nasljeđa.⁸¹ U tekstu iz 1984. godine autor dodaje da se sličan arhitektonski oblik, nastao kao rezultat miješanja istih ovih utjecaja sa Zapada i iz Bizanta, može pronaći i na suprotnoj obali Jadrana, u Apuliji.⁸² Ovom se temom trenutno u sklopu svog doktorskog rada *Srednjovjekovne jednobrodne crkve s kupolom južne Dalmacije i Boke Kotorske* bavi povjesničarka umjetnosti Ivana Tomas čija bi istraživanja trebala dati novi uvid u spomenutu problematiku.

---

⁷⁸ Autor u nastavku naglašava još neke elemente koji bi išli u prilog njegovoj tezi o „(u)nutarnjo-balkanskoj umjetnosti“. To su prekrivanje zidova unutrašnjosti crkve zidnim oslikom sve do vrha svoda i prikaz figure kralja kao ktitora ili donatora. Nadalje, napominje da je takva praksa ukrašavanja unutrašnjosti crkve oslikom nepoznata „starohrvatskim“ crkvicama u Dalmaciji. Također, za prikaz figure kralja donatora navodi da je složen prema ikonografskoj formuli karakterističnoj za umjetnost Balkana, točnije Srbije. Vidi Karaman 1928: 88 i kasnije Marinković 2007: 145-152.

⁷⁹ Marasović 1984: 150.

⁸⁰ Marasović 1984: 150-153.

⁸¹ Marasović 1960: 42-47; Marasović 1984: 154.

⁸² Temeljem tada objavljenih podataka, autor navodi da je broj sačuvanih crkvice u Apuliji znatno manji nego kod nas. Vidi Marasović 1960: 154

3.3. Skulpturalna dekoracija crkve sv. Mihajla u kontekstu južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture

U unutrašnjosti crkve sv. Mihajla danas ne pronalazimo nikakve ostatke dekorativne plastike. Liturgijskoga namještaja također više nema, ali se pretpostavlja da je crkva imala ciborij, oltar i oltarnu pregradu.⁸³

Tijekom godina, velik broj fragmenata toga namještaja bio je iskorišten kao zapuna pri zazidavanju otvora prozora, a fotografije takve situacije 1928. godine objavio je Lj. Karaman u članku *Crkvica sv. Mihajla kod Stona*⁸⁴ (Sl. 25 i 26a) i 1929. godine N. Z. Bjelovučić u knjizi *Crvena Hrvatska i Dubrovnik*.⁸⁵ (Sl. 26b). Još je F. Radić 1898. godine opisao neke pronađene fragmente dekorativne plastike,⁸⁶ a Lj. Karaman konstatirao je da svi oni pripadaju poznatoj ranosrednjovjekovnoj pleternoj ornamentici Dalmacije.⁸⁷ Isti autor postavio je i tezu o posebnosti grupe pleterne skulpture južnodalmatinske regije, točnije Dubrovnika i njegove okolice, Župe i poluotoka Pelješca koja ima svoj „poseban izgled i posebne motive“.⁸⁸

Proučavajući razlike, kako između južnodalmatinskih i srednjodalmatinskih pleternih skupina, tako i između južnodalmatinskih skupina međusobno, M. Jurković najpodrobnije je obradio tu skulpturu.⁸⁹ On je 1983. godine kataloški obradio fragmente koji su se tada čuvali na lokalitetu crkve sv. Mihajla,⁹⁰ a u idućem radu, 1985. godine, produbio je analizu predloživši razliku između dva sloja pleterne skulpture na poluotoku Pelješcu.⁹¹ Tom prilikom kao primjer je izdvojio dva fragmenta sa crkve sv. Mihajla u Stonu. Prvom sloju, sa slobodnijim motivima, pripadao bi dovratnik, dok bi drugom sloju, koji je u pravilu bio izrađen pomoću tehničkih pomagala, pripadao doprozornik crkve (Sl. 27).⁹² Autor ističe i da su karakteristike

---

⁸³ Karaman 1928: 83. Jedan od najboljih primjera, a ujedno i geografski vrlo blizak jest liturgijski namještaj iz crkve sv. Mihovila s Koločepa. Vidi više u Jurković 1988: 209-216; Žile 2002: 253-267; Peković 2005: 1-9; Peković 2008: 84-105.

⁸⁴ Vidi Lj. Karaman 83-84.

⁸⁵ Vidi Bjelovučić 1929: 51.

⁸⁶ Vidi Radić 1898: 79-81.

⁸⁷ Karaman 1928: 84, 88.

⁸⁸ Dodaje da je za tu grupu plastike karakterističan motiv na cik-cak, koji zatvara malene izdubljene trokutiće te, uvijek opetovana, uporaba ornamenata malih lukova rastavljenih ravnom crticom koji se raznoliko križaju i isprepliću. Vidi Karaman 1928: 91. M. Jurković, međutim, dodaje da su karakteristični motivi trokutića zapravo oznaka samo jednog njezinog sloja. Vidi Jurković 1985: 184 (bilj. 5).

⁸⁹ Vidi Jurković 1985: 183-199.

⁹⁰ Tom prilikom upozorio je na činjenicu da se unutar tog korpusa nalazio i određen broj ulomaka donesenih s drugih lokaliteta, o čemu ne postoji dokumentacija. Stoga je bilo potrebno s oprezom pristupiti analizi kako ne bi došlo do krivih zaključaka o dataciji spomenika. Vidi Jurković 1983: 170 (i bilj. 31).

⁹¹ Vidi Jurković 1985: 185.

⁹² Opširnije o razlici prvog i drugog sloja vidi u Jurković 1985: 185-186; Jurković 1988: 212. Autor drugi sloj, točnije skupinu prozorskih okvira sa crkve sv. Mihajla, komparira s pleternom skulpturom iz crkve sv. Jurja

prvog sloja uočene samo na skulpturi koja pripada crkvi sv. Mihajla, dok su one drugog sloja prisutne na svim pelješkim lokalitetima.⁹³ Taj drugi sloj komparira s pleternom dekoracijom otoka Koločepa, koju označava kao posljednju fazu pleterne skulpture, a karakterizira ga „vrsnoća i vještina klesanja koja odaje vrlo jaku i na jakim tradicijama nastalu radionicu“.⁹⁴ U tom slučaju dodaje da bi drugi sloj pelješke skulpture, prisutan i u ostatku dubrovačke regije,⁹⁵ neposredno prethodio skulpturi s Koločepa koja se, osim vrsnoćom izrade, odlikuje i uvođenjem figuralnih motiva, točnije ljudskoga lika, što upućuje i na to da je pleterna skulptura stigla do posljednje faze svoga razvoja.⁹⁶ Nadalje, M. Jurković naglašava da je povezivanje tih dviju faza (drugog pelješkog sloja i skulpture s Koločepa) moguće činiti jer je riječ o pripadnosti istome radioničkom krugu.

Sukladno istaknutoj komparaciji koločepske skulpture s onom drugog pelješkog sloja, tj. skulpturalnom dekoracijom sa crkve sv. Mihajla, M. Jurković ističe potrebu za ponovnim promišljanjem datacije i skulpture i same crkve te daje prijedlog njezina datiranja najkasnije do sredine 11. stoljeća. Također, autor upozorava da je tom drugom sloju prethodio prvi sloj (dovratnik) koji bi se kronološki trebao smjestiti u sredinu 10. stoljeća, ako ne i ranije, što automatski implicira i raniju dataciju same crkve.⁹⁷

3.3.1. Natpis s nadvratnika

Dodatni materijal za promišljanja datacije crkve pružio je natpis s nadvratnika, ukrašen s tri križa unutar krugova, kojeg je 1953. godine, kao nadgrobnu ploču u sekundarnoj upotrebi, pronašao Frano Vlašić (Sl. 5).⁹⁸ Nedugo nakon toga objavio je i članak u kojem je predstavio svoje čitanje toga natpisa: MIHAELVS FORTITER SVPER GECO PACIFICO CVOMS ROMANO, što u prijevodu znači: „Mihajlo hrabro nadvlada zloduha i primajući kršćansku

---

nedaleko Janjine, mjestu na sredini poluotoka Pelješca te s glavnom pletera, plutejima, pilastrima i zabatom oltarne ograde iz Lužina.

⁹³ Jurković 1985: 186.

⁹⁴ Jurković 1988: 212.

⁹⁵ Reprezentativni primjeri ovog sloja uzeti su s Pelješca isključivo iz razloga što je pelješki materijal sistematiziran. Vidi Jurković 1983: 165-184; 1988: 212.

⁹⁶ Vidi Jurković 1988: 209, 212.

⁹⁷ Ostaje pitanje radi li se u tom slučaju o današnjoj ili o nekoj crkvi ispod nje. Ovim novim promišljanjima autor je doveo u pitanje Karamanovu tezu o dataciji spomenika u vrijeme vladavine zetskog vladara Mihajla, od 1077.-1081. godine. Također, smatra i da valja dodatno preispitati pretpostavku da je zidni oslik unutrašnjosti crkve, koji je prilagođen prozorskim otvorima, nastao u isto vrijeme kada i ti prozorski otvori, tj. njihovi skulpturalno ukrašeni okviri, jer to znači samo da su prozori izgrađeni prije oslika te nikako ne mora upućivati na to da su nastali gotovo istovremeno. Usp. Karaman 1928: 88-92 i Jurković, 1985: 189 (bilj. 19).

⁹⁸ Osim ovog natpisa, desetak godina ranije pronašao je i ulomak arhitrava s natpisom TEMPORE (Sl. 28). Vidi Vlašić 1956: 96.

vjeru izmirio se sa svim Rimljanima, tj. pripadnicima rimske crkve“.⁹⁹ Ime Mihajlo odnosilo bi se na nekog zetskog kralja koji je u to vrijeme bio pokršten, a ne na arkandela, jer ispred imena nema pridjeva *sanctus*.¹⁰⁰

U godinama koje su slijedile brojni su istraživači pokušali odgonetnuti što na nadvratniku točno piše. Nakon Vlašića prvi među njima bio je D. Popović koji natpis čita: MIHAELVS FORTITER SVPER GRECO CVM S(CIO) ROMANO, a prevodi: „Mihajlo snažno nad Grkom izmirenim sa svojim rimskim drugom (bdije)“. Osim čitanja, autor natpis i datira, i to u razdoblje između 425. i 450. godine.¹⁰¹ Lj. Karaman smatrao je da je ovim natpisom, čije ime MIHAELVS poistovjećuje s vladarom Mihajlom, potvrdio raniju tezu da je crkvu dao i sagraditi i oslikati zetski vladar Mihajlo. Na taj način suzio je dataciju u vrijeme njegove vladavine, tj. u period između 1077. i 1081. godine.¹⁰² S Karamanovom i Vlašićevom pretpostavkom da se na nadvratniku spominje ime kralja Mihajla složio se i C. Fisković koji natpis čita ovako: MIHAELVS FORTITER SVPER GECO PACIFICO CVM OMNES ROMANOS.¹⁰³

Nakon njega, natpis je u dva navrata pokušao pročitati M. Vego. U svom prvom tekstu tako predlaže dva moguća čitanja: MIHAELVS FORTITER SVPER E(PIS)CO(PO) PACIFICO NOMS (NOMINIS) ROMANO, što bi značilo: „Neka Mihajlo (Arkandel) hrabro štiti pokojnog biskupa imenom Romana“ ili „Neka Mihajlo (Arkandel) hrabro štiti pokojnog glavara (čuvara), biskupa imenom Romana“.¹⁰⁴ Dvije godine nakon toga daje još jedno, proširenije čitanje: /SANCTVS/ MIHAELVS FORTITER /CUSTODIAT/ /SEPVLCHRVM/ SVPER GECO (GACHA) PACIFICO CVM OMNIBUS /ANGELIS ET ARCHANGELIS/

---

⁹⁹ Autor smatra da nadvratnik potiče s vrata nekadašnje utvrde, a to argumentira time što njegova širina od 70 cm odgovara debljini gradskih zidina. Vidi Vlašić 1956: 96-97.

¹⁰⁰ Vlašić 1956: 97.

¹⁰¹ Popović 1957: 251-256. Ovo čitanje uglavnom se kritizira i nije prihvaćeno. Usp. Vlašić 1956: 96-97; Jurković 1986: 83-89; Fisković 1960:34.

¹⁰² Vidi Karaman 1960: 81.

¹⁰³ C. Fisković u svom tekstu donosi čitanje natpisa s još dva ulomka nadvratnika, od koji je jedan početkom tridesetih godina prošloga stoljeća pronašao F. Vlašić, dok za drugi samo navodi da je nedavno pronađen. Tekst s tih ulomaka transliterirao je na sljedeći način:

TEMPO(RE).....RINBRAH

MEP..... C. Fisković 1960: 34. Taj drugi natpis, klesan mnogo vještije negoli natpis MIHAELVS, J. Kovačević datira u 9. stoljeće te ga uspoređuje s natpisom iz Janjine čemu se protivi M. Jurković smatrajući da je on nastao negdje do sredine 10. stoljeća. Usp. Kovačević 1967: 369 i Jurković 1986: 86.

¹⁰⁴ Vego 1959: 194-195 (bilj. 24).

ROMANO, što prevodi: „Neka sv. Mihajlo hrabro čuva grob pokojnog poglavara Romana sa svim anđelima i arhanđelima“.¹⁰⁵

Otklon od dosadašnjih čitanja i tumačenja donosi B. Gabričević, revidirajući Vlašičeve zaključke. Smatra da je natpis bio koncipiran kao stih od dva dvanaesterca te dodaje da su natpisi iz „starohrvatskog“ doba često bili koncipirani kao stihovi.¹⁰⁶ Natpis čita na sljedeći način:

ARHANGELUS MICHAEL FORTITER SUPER

SECO PACIFICOQUE OMNES ROMANOS

s prijevodom:

(Ja) arhanđeo Mihovil hrabro odozgor siječem i donosim mir svima Romanima.¹⁰⁷

Nakon B. Gabričevića, prvu takvu opširnu analizu dotadašnjih istraživanja i zaključaka iznosi J. Lučić da bi u nastavku teksta i sam ponudio moguće čitanje natpisa: MIHAELUS FORTITER SUPER GECO(S) (GECOS) PACIFICO(S) CU(M) OM(NE)S ROMANO(S).¹⁰⁸

J. Kovačević također donosi svoje tumačenje natpisa: MI(C)HAELUS FORTITER (ET) SUPER REGO PACIFICO C(I)V(ITATES) OM(NE)S ROMANO/S/, što u prijevodu znači „Mihajlo snažno smiruje i vlada nad svim rimskim gradovima“.¹⁰⁹ Baš kao i J. Kovačević, i I. Ostojić smatra da se na natpisu spominje zahumski knez Mihajlo Višević, a čita ga kao epigramski distih:

/PRINCEPS/ MIHAELVS FORTITER SVPER(AVIT)

G(R)ECO PACIFICO CV(M) OM(INE)S ROMANO/S/

---

¹⁰⁵ Autor smatra da je ploča nadgrobna i da nema veze sa crkvom sv. Mihajla. Osim toga, prema njemu, na natpisu se spominje arkandeo Mihovil, a ne kralj. Vidi Vego 1961: 61-75.

¹⁰⁶ Vidi Gabričević, 1963: 96.

¹⁰⁷ U nastavku dodaje da je takav sadržaj natpisa potpuno u skladu s onim što o sv. Mihovilu govore starozavjetni i novozavjetni izvori. Naime, taj se arkandeo prikazuje starozavjetnim likovima s mačem u ruci, kao *dux militiae caelestis*. Također, odbacuje tezu da izostanak riječi „sanctus“ automatski implicira da se na natpisu ne može raditi o arkandelu jer je za starokršćanske i srednjovjekovne natpise koji spominju sv. Mihovila uobičajeno da imaju apoziciju „archangelus“, koju on, iz kratice iznad prve riječi s natpisa iz Stona, i čita. Vidi Gabričević 1958 (1963): 96.

¹⁰⁸ Vidi Lučić 1962, 23-33.

¹⁰⁹ Prema njemu na natpisu se spominje zahumski knez Mihajlo Višević pa ga sukladno tome i datira u prvu polovinu 10. stoljeća, točnije u 927. godinu. Vidi Kovačević 1964: 113-123.

s prijevodom:

Knez Mihajlo junački pobijedi

Pacifika Grka i Romane.¹¹⁰

Nakon Ostojića, svoje je viđenje i analizu natpisa s nadvratnika dao M. Jurković.¹¹¹ U nekoliko svojih radova detaljno je analizirao dotadašnje tekstove koji su se bavili pitanjem natpisa iz Stona. Osim toga, u tekstu o ranosrednjovjekovnim latinskim natpisima s Pelješca usporedio je natpise pronađene na lokalitetu crkve sv. Mihajla (dva ulomka s natpisom TEMPO(RE)... i nadvratnik s natpisom MIHAELUS...) s onima iz gospe od Lužina u Stonskome polju i iz Janjine.¹¹² Govoreći o ulomcima s natpisima ponovno se vratio na klasifikaciju skulpturalne dekoracije unutar južnodalmatinske skupine pleterne skulpture. U tom kontekstu autor napominje da nadvratnik s natpisom MIHAELUS... ne pokazuje nikakve stilske osobine bilo koje od dviju prije spomenutih grupa skulpture s Pelješca te da je, za razliku od većine drugih ulomaka „loše izrade, asimetričan, i s dvoprutom pletenicom koju niti jedan drugi ulomak nema“. Kao glavni argument protiv teze da je na natpisu uklesano ime zetskog vladara Mihajla, M. Jurković postavlja pitanje je li moguće da je jedan vladar, koji je gradio reprezentativnu građevinu s freskama i vrlo kvalitetnom pleternom skulpturom, dao isklesati tako neugledan i loše rađen nadvratnik s njegovim imenom.¹¹³ Sukladno ovom pitanju i činjenici da dekoracija nadvratnika ne pruža dovoljno podataka za definiranje vremena nastanka, autor problem njegove datacije ostavlja otvorenim.¹¹⁴

Posljednji istraživač koji se bavio čitanjem natpisa s nadvratnika bio je Ivo Babić. On je, primjerice, motiv njegove skulpturalne dekoracije, tri križa unutar krugova, usporedio s kasnoantičkim nadvratnikom ugrađenim u glavna vrata ranosrednjovjekovne crkve sv. Petra u Omišu, a s obzirom na rustičnu i slabiju kvalitetu izrade pleternih ukrasa u odnosu na ostale fragmente skulpturalne dekoracije iz crkve sv. Mihajla zaključio je da je nadvratnik starijeg datuma.¹¹⁵ Što se čitanja i tumačenja njegova natpisa tiče, autor se poziva na ono B. Gabričevića prema kome se natpis odnosi na poznato mjesto iz Apokalipse u kojoj se

---

¹¹⁰ Vidi Ostojić 1962: 38-39.

¹¹¹ Vidi Jurković 1983: 171-173, 180-182; Jurković 1985: 188-189, 197; Jurković 1986: 83-89.

¹¹² Opširnije o ovoj usporedbi vidi u Jurković 1986: 83-89.

¹¹³ Jurković 1983: 181.

¹¹⁴ Dodatan problem predstavlja drugi natpis TEMPO(RE)... za koji M. Jurković smatra da je vrlo kvalitetne izrade što upućuje na to da ova dva natpisa nikako ne mogu biti istovremena i s iste građevine. Vidi Jurković 1983: 181. Kako sam ranije već napomenula, M. Jurković taj drugi natpis datira otprilike u sredinu 10. stoljeća. Vidi poglavlje 3.3., bilj. 97.

¹¹⁵ Vidi Babić 1996: 19.

spominje boj sv. Mihovila sa Sotonom.¹¹⁶ I. Babić zaključuje da je moguće da se stonski natpis, nevezano je li se nalazio na vratima crkve ili na ulazu u utvrdu, istovremeno odnosio na Apokalipsu, ali i upućivao na kakav važan politički događaj poput vojne pobjede vladara po imenu Mihajlo, koji zaziva, časti ili pak izražava zahvalnost svom istoimenom nebeskom zaštitniku.¹¹⁷

---

¹¹⁶ *Et factum est proelium magnum in caelo: Michalel et angeli ejus proeliebnatur cum dracone* (Otk 12,7). U prijevodu to znači: „I nasto rat na nebu: Mihael i njegovi anđeli zarate sa Zmajem“. Vidi Babić 1996: 20.

¹¹⁷ Vidi Babić 1996: 20. Ipak, postoje neke proturječnosti u zaključcima ovog autora. Naime, I. Babić sklon je prikloniti se tezi da se radi o spomenu kralja Mihajla što je u kontradikciji s njegovom ranijom analizom stilskih odlika skulpture nadvratnika prema kojima ju datira prije liturgijskoga namještaja i okvira otvora crkve sv. Mihajla.

4. ZIDNE SLIKE U CRKVI SV. MIHAJLA – OPIS I ANALIZA

Zidni oslik unutrašnjosti crkve sv. Mihajla ono je po čemu je vjerojatno najpoznatija. Oslik je u cijelosti prekrivao zidove crkve, što je, prema riječima C. Fiskovića, bila uobičajena praksa u romaničko doba, posebice u našim krajevima, gdje tada u skulpturalnoj dekoraciji još nema figurativnih motiva.¹¹⁸ Danas je od oslika ostalo relativno malo, ali ipak dovoljno da određene prizore možemo prepoznati. Oslik se protezao sve do tjemena svodova, a oslikana je vjerojatno bila i unutrašnja strana zapadnoga zida.

U svrhu lakšeg snalaženja prilikom opisivanja prizora, podijelit ću unutrašnje zidove crkve na dvije horizontalne zone sjevernoga i južnoga zida, na svetište i svod. Zona oslika počinje na visini od 166 do 168 cm od poda crkve dok polje ispod nema tragove zidnih slika. Takav zaključak prvi je iznio C. Fisković opovrgnuvši time Lj. Karamana koji navodi da su freske resile sve zidne površine, od poda do vrha.¹¹⁹ Moguće da je najniži dio zidova namjerno ostavljen prazan kako ne bi bio izložen oštećivanju.¹²⁰

U prvoj, nižoj zoni zidnoga oslika ostala su sačuvana tri prizora – na sjevernome zidu, u zapadnoj niši do ulaza nalazi se lik vladara dok je na južnome zidu u niši do ulaza naslikan sv. Juraj, a u istočnoj niši, do apside, Ivan Krstitelj. U gornjoj zoni ostale su sačuvane dvije scene i tri prikaza evanđelista. U niši na sjevernome zidu, do ulaza, iznad prikaza vladara ostala je sačuvana scena s dvije figure. C. Fisković ju tumači kao scenu s arkandjelom ili anđelom¹²¹ koji grešnika sputanog u lancima privodi k Posljednjem sudu. Druga scena gornje zone sačuvana je u apside i prikazuje Adama i Evu. Ispod ove scene naknadno je bio naslikan svetokrug s križem raširenih krakova. Danas od izvornoga oslika nije ostalo gotovo ništa osim izbledjeloga ostatka plave trake, ali C. Fisković u svom radu iz 1960. godine napominje da su u ono vrijeme bili vidljivi tragovi crvene boje, bijelog biserja i Kristove glave.¹²² Figure trojice sačuvanih evanđelista nalaze se u središnjim nišama sjevernoga i južnoga zida te u zapadnoj niši južnoga zida.¹²³ Osim spomenutih prizora, zidove crkve prekrivali su brojni likovi svetica i svetaca od kojih ih je nekoliko ostalo i sačuvano - na bočnim vanjskim zidovima niša, na bočnim stranama ležena te na unutrašnjem zidu lukova. Svod crkve također

---

¹¹⁸ C. Fisković 1960: 36.

¹¹⁹ Karaman 1928: 84; C. Fisković 1960: 36.

¹²⁰ Moramo imati na umu da je crkva sv. Mihajla vrlo skučen prostor. Vidi C. Fisković 1960: 36.

¹²¹ U prvom osvrtu na freske govori o arkandjelu, a u kasnijem radu o anđelu. Usp. C. Fisković 1960: 40 i C. Fisković 1965: 10.

¹²² Vidi C. Fisković 1960: 46.

¹²³ Za pretpostaviti je da je četvrti evanđelist bio naslikan u zapadnoj niši sjevernoga zida.

je bio oslikan, ali danas možemo svjedočiti jedino dijelu oslika na svodu istočnog traveja gdje je ostao sačuvan medaljon, u kojem je vjerojatno bio Krist, te dva poprsja proroka ili evanđelista.

4.1. Sjeverni zid

4.1.1. Zapadna niša – donja zona

Kada uđemo u crkvu, odmah s lijeve strane pogled nam pada na figuru kralja u niši, koji stoji u profilu i gleda prema zapadnom zidu, tj. ulazu. U rukama drži model građevine za koju se smatra da je upravo crkva sv. Mihajla (Sl. 29, 30 i 31).¹²⁴

Pozadina na kojoj se nalazi apstrahirana je i na njoj se tri puta izmjenjuju horizontalna polja plave i zelene boje. Ispod kraljevih nogu je polje koje imitira tlo. Podijeljeno je u tri horizontalne trake od kojih su gornja i donja zemljane, crvenkaste boje dok je središnji dio ispunjen nešto svjetlijom smečkastom nijansom te podijeljen vertikalnim smeđim linijama i ukrašen romboidnim motivima poput dijamanata. Danas su samo dva od njih ostala sačuvana. Jedan je uokviren tamnosmeđim obrubom, a oba su ispunjena zelenom i svijetlosmeđom bojom. Oko njih su naslikane zelene i bijele točkice. Polje na kojem stoji kralj ujedno je i najniža zona zidnoga oslika.

Kralj je zaogrnut crvenkastim plaštem s velikom okruglom crvenom kopčom, a rub tkanine ukrašen je bijelim točkicama, tj. bisernim nizom. Plašt je iznutra i izvana ukrašen višestruko umnoženim i dijagonalno prekrivenim svijetlim linijama koje tvore mrežasto polje. Na svakom sjecištu vidljivi su ostaci malih crnih križića. Vanjski rub plašta naglašen je debelom bordurom i ponavlja motiv ukriženih linija, no ovdje su one crne boje i u četiri puta manjem mjerilu. Preciznost u izradi linija pri dnu plašta nešto je slabija u odnosu na gornji dio. Isti motiv dijagonalno ukriženih i crnih linija kakav je prisutan na borduri plašta nastavlja se i na kraljevim visokim čarapama, odnosno svojevrsnim nazuvcima. Prijelaz na kraljeve cipele jedva da se vidi. Cipele su jednostavnog oblika, nešto svjetlije smeđe boje i obrubljene tamnijom linijom. Jedna takva linija horizontalno siječe lijevu vladarevu cipelu.¹²⁵

Ispod krutog i nepomičnog plašta, kralj nosi kratku tuniku koja djeluje kao da je izrađena od puno laganijeg i mekšeg materijala. Tu promjenu tkanine majstor dodatno naglašava potezima

---

¹²⁴ Vidi poglavlje 3.2.1.

¹²⁵ Njegova desna cipela je uništena, ali je logično zaključiti da je bila ista kao i lijeva.

koji odaju dojam pokreta i lepršavosti. Nabori su svijetloplave boje, čime majstor vjerojatno sugerira bijelu boju tunike, a stisnuti pojas oko struka naznačen je samo promjenom geometrijske stilizacije. Nabori oko nogu dodatno su naglašeni, a okomite linije koje se spuštaju od pojasa prema koljenima naglašavaju blagi pokret figure. Tunika na dnu ima borduru crvenkaste boje koja je ispunjena dijamantnim motivima bademostog oblika i točkicama.¹²⁶ Kralj u ispruženim rukama drži model crkve. Rukavi tunike na dva su mjesta dekorirani slično kao i njezin donji rub.¹²⁷ Crvena polja ukrašena su zelenim točkama, a na području laktova ponovno bademastim ukrasima. Dekorativna polja su ispunjena zelenom i tamnoplavom bojom te uokvirena žućkastim i zemljanim linijama.

Kraljev se vrat na prvi pogled može činiti kao neka vrsta ovratnika, kako to i Lj. Karaman navodi,¹²⁸ ali je zapravo riječ o karakterističnom načinu slikanja vrata u horizontalnim linijama kakav možemo vidjeti na ostalim likovima svetaca u crkvi, ali i općenito u romaničkome slikarstvu. Majstor je vrat iscrtao zelenkastim i bijelim prugama, želeći vjerojatno time naglasiti igru svjetla i sjene.

Lice kralja mršavo je i ušiljeno, s velikim, tipično romaničkim očima, naglašenim obrvama te linijom bore na čelu (Sl. 32). Uši su potpuno stilizirane u elipsasti oblik. Nos je izdužen i, baš kao i obrve i područje ispod nosa i uške, naglašen bijelom bojom. Na krivulju kraljeva nosa nastavljaju se brkovi, spuštaju se sa strane jedva vidljivih usana te u valovitim linijama završavaju na istoj razini kao i zašiljena brada. Sličnim valovitim linijama naslikan je i gornji dio brade.

Lice je žuto-zemljane (oker) boje, a područje oko očiju (osobito podočnjaci), rub šarenica, desna strana nosa i usnice, čak i linija obraza i uški naglašeni su zelenkastom bojom. Na licu ne nalazimo plave krugove kakve možemo vidjeti na obrazima drugih svetaca u crkvi.¹²⁹ Upravo radi toga, ali i radi mršavog lica i već pomalo sijede brade, C. Fisković smatra da je kralj prikazan u starijoj životnoj dobi.¹³⁰

---

¹²⁶ C. Fisković navodi da je donji rub tunike crven i ukrašen svijetlozelenim i crnim točkicama i trima zelenim crno osjenjenim dijamantima eliptičnog i četverouglastog oblika u žutom okviru. Danas, su ovi motivi nešto slabije vidljivi. C. Fisković 1960: 38.

¹²⁷ Isti motivi već su uočeni na središnjem polju koje imitira tlo.

¹²⁸ Karaman 1928: 92.

¹²⁹ Na sv. Jurju, na bočnim svetačkim likovima i na evanđelistu iz istočne niše južnoga zida.

¹³⁰ C. Fisković 1960:37.

Vladareva kruna je crvenkaste boje, kao i plašt. Gornja ploha je ravna, a rub je ukrašen bijelim točkicama poput biserja koje se spuštaju po lijevoj i desnoj strani krune. Na vrhu su raspoređena tri crna križa sa zadebljanjima na vrhovima. Sama kruna ukrašena je već viđenim motivima dijamanata bademastog i pravokutnog oblika te mnoštvom zelenih točkica. Dijamantni motivi su ispunjeni zelenkastom i tamnoplavom bojom te obrubljeni debljim zemljanim i tanjim žućkastim linijama iz kojih poput zraka izbijaju kratke linije.¹³¹ Pored kraljeva lijevog uha kruna se nastavlja u obliku tzv. uhobrana, što nije vidljivo na drugoj strani. Lj. Karaman smatra da je ta nesimetričnost rezultat činjenice da je kralj prikazan u poluprofilu.¹³² Ispod uhobrana u svega par valovitih linija na kraljev vrat pada smeđa valovita kosa prošarana svjetlijim linijama.

Cijeli ovaj prizor uokviren je širokom crvenom bordurom. Vanjski bočni zidovi niše u kojoj se prikaz kralja nalazi, grubim su potezima oslikani plavkastom bojom i posuti zelenim osmerokrakim zvjezdicama (Sl. 33).¹³³ Na bočnom zidu lezene nalazi se figura, vjerojatno sveca.¹³⁴

4.1.1.1. Kraljeva kruna i odjeća

Kruna kralja dosad je bila spominjana u nekoliko navrata, i to najčešće u raspravama oko reljefa u krstionici splitske katedrale. O njoj je najviše bilo riječi u Karamanovoj studiji o crkvi sv. Mihajla te u članku M. Abramića, *Jedan doprinos k pitanju oblika hrvatske krune* iz 1929. godine gdje joj je dan poseban značaj upravo zbog sličnosti s krunom koju nosi lik vladara s pluteja iz krstionice u Splitu (Sl. 34a i 34b). Osim u ova dva rada, o kruni je pisao i Z. Bjelovučić, no njegove su teze naišle na neodobravanje struke te su vrlo brzo odbačene.¹³⁵ Na portret vladara kratko se osvrnuo i S. Radojčić u svojoj knjizi *Portreti srpskih vladara u*

---

¹³¹ Na taj način vjerojatno imitiraju odbljesak svjetlosti.

¹³² Karaman 1928: 112.

¹³³ Lj. Karaman piše da su to uobičajeni dekorativni motivi romaničkoga slikarstva koji na pojednostavljen način ponavljaju kasnoantičku dekoraciju. Kao primjer navodi mozaike 6. stoljeća u Ravenni, a za usporedbu se mogu navesti i oni raniji (Sl. 33a). Vidi Karaman 1928: 95. C. Fisković pak upućuje na sličnost ovih motiva s onima iz kriptičke crkve sv. Petra u Dubrovniku. Vidi C. Fisković 1960: 42.

¹³⁴ Figure svetaca i svetica koji se nalaze na bočnim zidovima niša, na bočnim zidovima lezene i u lukovima, detaljnije će biti obrađene u nastavku.

¹³⁵ Z. Bjelovučić u tekstu *Hrvatska kruna u Stonu*, objavljenom u *Starohrvatskoj prosvjeti* 1928. godine i u njegovoj knjizi *Crvena Hrvatska i Dubrovnik* iz 1929. godine analizira krunu s glave vladara iz crkve sv. Mihajla te iznosi dvije prilično neuvjerljive tvrdnje. Jedna je da je tamo naslikan hrvatski kralj Tomislav, a druga je da je riječ o Krešimiru II. Navodi da su oba vladara dijelila isto krsno ime – Mihajlo. Vidi Bjelovučić 1928: 125-126.

srednjem veku iz 1934. godine, uglavnom se slažući s Karamanovim zaključcima te datirajući oslik u razdoblje vladavine zetskih vladara, tj. nakon navodne krunidbe Mihajla, između 1077. i 1150. godine.¹³⁶ Tvrdnje i usporedbe Lj. Karamana i M. Abramića kratko spominje C. Fisković te, bez dodatnih objašnjenja, dodaje da je takav tip krune vidljiv i na francuskim freskama,¹³⁷ a u recentnije vrijeme pitanja krune dotaknuo se i I. Fisković u svojoj knjizi *Reljef kralja Petra Krešimira IV.*¹³⁸

Prvu usporedbu s prikazom vladara s pluteja iz Splita napravio je već Lj. Karaman koji u istom članku također utvrđuje „potpunu identičnost tipa jedne i druge krune“ i to prema njezinim oblikovnim karakteristikama poput ravne linije na vrhu s tri križića i uhobranima koji se spuštaju sa strane te su ukrašeni biserjem i dragim kamenjem.¹³⁹ No, primjećuje i neke razlike koje povezuje s vještinom samog majstora. Tako zaključuje da je majstor zidnih slika u Stonu bio puno vještiji od svog kolege klesara koji „ne razlikuje, primjerice, biserje od dragog kamenja“.¹⁴⁰ Lj. Karaman na kraju pretpostavlja da se radi o prikazu zetskog vladara Mihajla koji je tim područjem vladao u drugoj polovini 11. stoljeća.¹⁴¹ Autor zaključuje tekst tvrdnjom da se Mihajlo poveo za svojim susjedom, hrvatskim kraljem Zvonimirom, za kojeg smatra da je bio prikazan na splitskome pluteju. Naime, takav oblik krune nalazi samo na tome primjeru pa sukladno tome zaključuje da se Mihajlo ugledao upravo na njega.¹⁴² Takvoj pretpostavci donekle se suprotstavio M. Abramić. On iznosi nove usporedbe krune lika vladara u Splitu te one sa zidnog oslika u Stonu bazirajući ponajviše svoju novu tezu na primjeru okrunjene mramorne glave norveškoga kralja Eysteina iz Bergena, s početka 12.

---

¹³⁶ Vidi Radojčić 1934: 11-12.

¹³⁷ Vidi C. Fisković 1960: 38.

¹³⁸ Vidi I. Fisković 2002: 90-92.

¹³⁹ Lj. Karaman je, osim stilskih karakteristika, povukao paralele s krunama karolinških vladara iz druge polovine 9. stoljeća spominjući tako prikaze Lotara, Karla Čelavog i biblijskog kralja Holoferna u bibliji Karla Debelog. Kao dokaz da u Stonu nije prikazan bizantski vladar navodi da su bizantske krune u pravilu imale samo jedan križić na vrhu te da su pomični nizovi biserja (tzv. pendilije) slobodno visjeli sa strane. Karaman 1928: 112.

¹⁴⁰ Karaman 1928: 112.

¹⁴¹ I Lj. Karaman, kao i kasniji istraživači, poziva se na pismo pape Grgura VII. kojeg je uputio vladaru Mihajlu nakon što ga je ovaj zamolio da prizna njegovo kraljevstvo te da mu udijeli kraljevske insignije. U pismu ga papa naziva kraljem Slavena, no u nastavku ističe da će odluku o dodjeli palija i kraljevskih insignija donijeti tek po razrješenju situacije između splitskog nadbiskupa i Dubrovnika. Smatram da je bitno naglasiti da papa Mihajlu, sudeći prema pismu, kraljevske insignije ipak nije poslao, što povlači niz drugih pitanja. Jedno od njih svakako je pitanje je li Mihajlo uopće priznat kao kralj od strane pape Grgura VII. Što se pak tiče početka pisma u kojemu ga oslovljava kraljem Slavena, to valja uzeti s oprezom jer je poznato da se u srednjem vijeku titular/oznaka rex (kralj) dodjeljivala neovisno o tome jesu li ti vladari doista i dobili kraljevske insignije. Upravo radi toga smatram da je potrebno ponovno propitivanje ovog problema koji uvjetuje i samu dataciju zidnog oslika crkve. Naime, sam Karaman ostavlja malenu mogućnost da je na osliku zapravo prikazan neki drugi, kasniji vladar, primjerice Mihajlov unuk Đorđe. Usp. Karaman 1928: 114 (i bilj. 1) i Prlender 2011: 4-21.

¹⁴² Vidi Karaman 1928: 114.

stoljeća (Sl. 35). Naime, prema M. Abramiću, oblik te krune u velikoj mjeri podsjeća na onaj iz Splita i iz Stona. Ipak, ni sam autor ne zaključuje hotimice da je riječ o izravnoj vezi već upućuje na činjenicu da je takav tip krune u razdoblju kraja 11. i početka 12. stoljeća bio prisutan i kod vladara na sjeveru Europe, a nije bio ograničen samo na područje Hrvatske i njezine šire regije, kako je to tvrdio Lj. Karaman.¹⁴³ Nadalje, autor opovrgava i Karamanovu tvrdnju da na prikazima carskih kruna iz prve polovine 11. stoljeća nema uhobrana. On naime smatra da je moguća slaba reprodukcija dovela Karamana u zabludu te navodi primjere prikaza kraljeva Konrada II. i njegova sina Henrika III. (prva polovina 11. stoljeća) s novčića iz Duisburga, Speyera i Dortmunda na kojima su vidljivi viseći nastavci za koje on smatra da su vrsta uhobrana (Sl. 36a).¹⁴⁴ Autor naposljetku zaključuje kako je vjerojatnije da je zetski vladar prisvojio krunu kakvu su nosili i drugi kraljevi onoga vremena u srednjoj i sjevernoj Europi nego da je oponašao svog susjeda, Petra Krešimira ili Dmitra Zvonimira.¹⁴⁵ Vezu stonskog i splitskog primjera naglašava I. Fisković koji smatra da je u oba slučaja riječ o regionalnom obliku krune koja je imala i „posve sukladne odvjeteke u sačuvanim grobnim krunama vremenski najbližih ugarsko-hrvatskih kraljeva.“¹⁴⁶ Osim toga, navodi kako se povezanost tih kruna s onima srednjoeuropskoga nasljeđa (poput grobne krune Henrika II. iz Speyera, oko 1056. g. /Sl. 36b/) može objasniti uobičajenim preuzimanjem starih modela u provincijama.¹⁴⁷

Što se pak odjeće vladara u crkvi sv. Mihajla kod Stona tiče, Lj. Karaman navodi da ona, prema svim detaljima oblika i dekoracije, odgovara nošnji vladara u razdoblju od 11. do 12. stoljeća na zapadu Europe.¹⁴⁸ Kao primjer donosi prikaze cara Henrika II. (1002.-1024. g.) te ih komparira s onima vladara „Bizanta i onih balkanskih zemalja koje su se razvile pod utjecajem Bizanta“ kod kojih je svečana odora/plašt tješnje pripijena uz tijelo, dugih je rukava i pada gotovo do poda tako da je nemoguće vidjeti tuniku i čarape pa je stoga još jednom isključena mogućnost da je na osliku prikazan bizantski car (Sl. 37).¹⁴⁹ C. Fisković njegove analize nadopunjava činjenicom da je kraljev plašt na prsima zakopčan okruglom kopčom

---

¹⁴³ Usp. Karaman, 1928: 114 i Abramić, 1929: 4.

¹⁴⁴ Vidi Abramić 1929: 6.

¹⁴⁵ Abramić 1929: 7, 11-12.

¹⁴⁶ Autor navodi primjere kruna Bele III. i Bele IV. Vidi I. Fisković 2002: 91 (i bilj. 72).

¹⁴⁷ Vidi I. Fisković 2002: 91.

¹⁴⁸ Svoju tezu dodatno argumentira podacima da su šareno ukrašeni materijali (njem. *gemusterte Stoffe*) kraljeva plašta i čarapa s kariranim i koso kariranim dekorom (njem. *Muster*) dodatno ukrašenim malim križićima bili u modi u 11. i 12. stoljeću, a dobavljali su se s Bizanta. Vidi Karaman 1928: 93.

¹⁴⁹ Autor navodi primjer Uroša Milutina (Sl. 39a) Vidi Karaman 1928: 93. Tom primjeru pridodala bih još neke prikaze bizantskih vladara, primjerice Nikefora III (1078.-1081. g.) (Sl. 38) i Aleksija I Komnena (1081-1118. g.) (Sl. 39).

poznatom na kraljevskim plaštevima s kraja 10. stoljeća, misleći pritom, između ostalog i na prikaze Otona II. i Otona III¹⁵⁰ (Sl. 40). Također, dodaje da su napola osjenčani dragulji i dijamanti često pojavljuju na prikazima odjeće u 12. stoljeću,¹⁵¹ a isti se učestalo javljaju kao motivi na osliku ove crkve. Slične primjere pronašla sam na talijanskim, francuskim i katalonskim freskama, ali sve one datiraju pred kraj 11. ili u prvu polovinu 12. stoljeća (Italija - Sant'Angelo in Formis, Posljednji sud /Sl. 41a i 41b/ i opat Deziderije s modelom crkve, 1072.-1087. g. /Sl. 41c/; San Pietro al Monte, Civate – detalj borbe sa zmajem, kraj 11. st. /Sl. 42/; Francuska – Katedrala u Le Puyu, Arkandeo Mihovil, druga polovina 11. st. /Sl. 43/, Crkva Saint-Savin-sur-Gartempe, prikaz Židovke, kraj 11. st. /Sl. 44/; Crkva sv. Martina u Thevet-Saint-Julien, sredina/druga polovina 12. st. /Sl. 45/; Katalonija – San Pedro da Sorpe, pr. pol. 12. st. /Sl. 46/; San Clemente de Taüll, oko 1123. g. /Sl. 477; Santa María de Taüll, oko 1123. g. /Sl. 48/¹⁵² San Vicente Mártir de Vió, 12. st.¹⁵³ /Sl. 49/). Također, takav se motiv javlja se na zidnom osliku crve sv. Foške kod Peroja u Istri koji datira početkom 12. stoljeća (Sl. 50).¹⁵⁴ Takva situacija zanimljiva je posebice ako uzmemo u obzir ranija razmatranja povijesnih događaja, ali i ostale stilske karakteristike stonskih fresaka o kojima će još biti riječi u nastavku rada. Sukladno tome, smatram da bi se dataciju zidnih slika u crkvi sv. Mihajla možda moglo podvrgnuti ponovnom promišljanju.

4.1.1.2. Prikaz kralja kao donatora crkve

Kraljevski portret kakav nalazimo u Sv. Mihajlu u Stonu nalikuje na uobičajene prikaze donatora crkava i samostana, a poznat je u mozaicima i freskama još iz ranog srednjeg vijeka. Na mozaicima i freskama Zapada, kao donatori su najčešće prikazani papa ili biskup. Među najranijim sačuvanim primjerima je mozaik iz apsida Eufrazijeve bazilike u Poreču iz 6. stoljeća. Na njemu biskup Eufrazije u pratnji svetaca i anđela prilazi Bogorodici s Djetetom, prinoseći joj model bazilike (Sl. 51). Rimskih je primjera zaista mnogo, a ovdje ću navesti neke. Među najstarijima je prikaz pape Honorija I. iz 7. stoljeća u apsidi crkve Sant' Agnese fuori le mura na kojem on prinosi model crkve rimskoj svetici mučenici kojoj je crkva posvećena, svetoj Agnezi (Sl. 52). Sličnu kompoziciju ponavlja i papa Paskal I. koji je

---

¹⁵⁰ Vidi C. Fisković 1960: 38.

¹⁵¹ Vidi C. Fisković 1960: 38.

¹⁵² Vidi Demus 1970: 292-298, 415-416, 420-423, 425, 478-479.

¹⁵³ Vidi Museo DiocesanoBarbastro-Monzón - <http://museodiocesano.es/coleccion/> [10.09.2014.]

¹⁵⁴ Vidi Maraković 2009: 125-171.

prikazan kako prinosi crkvu u bazilici Santa Prassede i u crkvi Santa Cecilia, oba puta u 9. stoljeću. Od kasnijih primjera valja istaknuti mozaik apside crkve Santa Maria in Trastevere (sredina 12. stoljeća) koji prikazuje papu Inocenta II. kako prinosi model crkve Kristu i Bogorodici koji u sredini sjede na prijestolju (Sl. 53). Primjere sjevernotalijanskog fresko slikarstva gdje su prikazani donatori s modelima crkava u rukama pronalazimo primjerice u ranosrednjovjekovnoj crkvi San Benedetto u Mallsu (Sl. 54a i 54b) te u bazilici San Vincenzo a Galliano (Sl. 55), s početka 11. stoljeća.

Na Istoku, a prije svega na Balkanu¹⁵⁵ način prikazivanja donatora, tj. ktitora, nešto je drugačiji. Tako se na freskama i mozaicima uglavnom nalaze visokopozicionirani utemeljitelji ili obnovitelji crkava, najčešće vladari. Poznati primjer takvog prikaza je mozaik iz Sv. Sofije u Konstantinopolu s kraja 10. stoljeća, na kojem su prikazani carevi Justinijan I. i Konstantin Veliki kako Bogorodici s Djetetom na prijestolju prinose model te crkve (Justinijan) i grada Konstantinopola (Konstantin) (Sl. 56). U umjetnosti na prostoru Balkana vladari su često prikazani na odvojenim kompozicijama nedaleko od ulaza u crkvu i u pratnji članova obitelji. Crkvu prinose svecu kojemu je ona posvećena, a prikazani su realistično, i odjeveni uvijek u raskošnu vladarsku odjeću.¹⁵⁶

Najstariji takav sačuvani prizor nalazi se upravo u crkvi sv. Mihajla.¹⁵⁷ U srpskoj su umjetnosti takvi prikazi česti od 13. stoljeća nadalje,¹⁵⁸ a kao rani primjer mogao bi se navesti onaj iz crkve manastira Mileševa, gdje je prikazan kralj Vladislav Nemanjić (Sl. 57).

Pitanjem modela crkve u rukama vladara među zadnjima se bavila Čedomila Marinković koja u svom tekstu *Ktitorski model – slika makete ili crkve?* u kratkim crtama preispituje terminologiju i daje pregled istraživanja ove teme te postavlja zanimljivo pitanje je li moguće da su naslikane makete zapravo predstavljale stvarne modele prema kojima su te crkve bile izgrađene, a zatim i prenesene na zidni oslik. Ipak, nakon kratke analize zaključuje da makete nisu služile kao model za izgradnju crkve, nego su bile naslikane nakon što je crkva već bila podignuta.¹⁵⁹ Nadalje, autorica navodi da je za vladare naručivanje vlastitog portreta u crkvi koju su sami dali sagraditi značilo i svojevrsan dokaz da su zaista oni bili ti koji su omogućili

---

¹⁵⁵ Č. Marinković u svom tekstu donosi popis crkava s teritorija Bizantskoga carstva, ili i s prostora gdje je njegov utjecaj bio velik. Na popisu su crkve iz Armenije, Bugarske, Gruzije, Rusije, Srbije i sa Sicilije. Vidi Č. Marinković, 2007: 146 (bilj. 2).

¹⁵⁶ Vidi Karaman 1928: 94.

¹⁵⁷ No, V. Marković upozorava kako valja imati na umu da je tradicija portreta ktitora svakako starija od prvih sačuvanih primjera. On navodi da se prvi spomen portreta ktitora u ovim krajevima nalazi u jednom natpisu koji kaže da je bosanski ban Kulin (umro 1204. godine) podigao crkvu i u njoj „postavio svoj obraz“. Vidi Karaman 1928: 95; Marković 1925: 113.

¹⁵⁸ Vidi Karaman 1928: 94.

¹⁵⁹ Dodaje i da izvori o postojanju modela po kojima su se crkve gradile vrlo rijetki u bizantskoj i srpskoj tradiciji, iako to ne isključuje da su ipak postojali. Vidi Marinković 2007: 145-152.

njezinu izgradnju. Osim toga, takva ikonografska kompozicija imala je i eshatološko značenje što bi slučaju crkve sv. Mihajla dalo dodatan razlog za pretpostavku da je na zapadnome zidu bio prikaz Posljednjeg suda. Vladar je tako na Posljednjem sudu mogao stajati pred Božanskim prijestoljem moleći za milost dok je u rukama prinosiso svoju crkvu.¹⁶⁰ Još uvijek nije potpuno jasno o kojem je vladaru riječ, ali su autori u dosadašnjim istraživanjima, počevši od Lj. Karamana, uglavnom bili složni oko pretpostavke da je prikazan zetski vladar Mihajlo koji je vladao Stonom u drugoj polovini 11. stoljeća.

4.1.2. Zapadna niša – gornja zona

U gornjoj zoni zapadne niše sjevernoga zida nalazi se prizor s dvije figure (Sl. 29, 58 i 59). Od onog donjeg razdijeljen je dvama širokim horizontalnim trakama, crvenkaste i žute (oker) boje, čiji gornji rub čini niz polukružnih formi.¹⁶¹ Na sivkasto-zelenoj pozadini naslikanoj u grubim širokim potezima nalaze se dvije figure – lijeva je naga i ruke su joj svezane lancima ispred trbuha, a desna je odjevena u tuniku i plašt te prikazana kako bosa korača za njom. Gornji dio tijela desne figure je uništen dok lijevoj nedostaje dio nogu i glava. Anatomija nage figure naglašena je linijama rebara, prsne kosti i mišića abdomena dok su na rukama dodatno istaknuti i bijelim linijama naglašeni mišići nadlaktice. Položaj nogu takav je da je spolovilo u potpunosti sakriveno, a ruke su mu prekrížene na trbuhu i svezane lancima.

Desna figura se doima kao da prilazi onoj ispred sebe u energičnom pokretu, na što ponajviše upućuju mnogostruki nabori na haljini i plaštu. Haljina je na mjestu desne noge iscrtana bijelim linijama koje sugeriraju pomalo savinuto koljeno, a raširene noge, a time i razvučena tkanina, dodatno su naglašeni bijelim naborima koji se zvjezdasto šire iz kuta kraj njegove lijeve noge. Plašt prati oblik tijela, u sredini je oživljen lomljenim linijama u obliku trokuta.

Uz ovaj prizor, na istočnom bočnom vanjskom zidu niše i na susjednom mu, bočnom zidu lezene, prikazane su dvije figure, vjerojatno svetice, u raskošnoj odjeći, o kojima će više biti riječi kasnije.

---

¹⁶⁰ Vidi Marinković 2007: 152. Ipak, valja imati na umu da je crkva sv. Mihajla vjerojatno sagrađena puno godina prije negoli je oslikana.

¹⁶¹ Na takav tip stilizacije tla naišla sam na tri primjera: u dubrovačkoj katedrali na zidu južne lađe (Sl. 60), u crkvi sv. Ivana Kristitelja u Müstairu, Švicarska (druga polovina 12. st.) (Sl. 61) te u dvorskoj kapeli u Znojmu u Češkoj (1134. g.) (Sl. 62). Vidi I. Fisković 2010: 173; Demus 1970: 136-137, 308-310.

Prvo tumačenje ovog prizora dao je Lj. Karaman, koji je smatrao da se ovdje radi o prikazu klečećeg adoranta pred Kristom.¹⁶² Njegovu je tezu opovrgnuo C. Fisković ustanovivši da je lijevi lik prikazan potpuno gol, a ne u donjoj haljini i plaštu, kako je to prije bilo predstavljeno, te također je naveo da gola figura ne kleči, već je u položaju pridizanja dok su joj ruke vezane lancima. Desnu je figuru identificirao kao arkandela, odnosno anđela.¹⁶³

Izrazitu sličnost u načinu slikanja gole figure i naglašavanja anatomije njezina tijela moguće je uočiti u nekoliko primjera romaničkoga slikarstva 12. stoljeća. Na zidnim slikama u kapeli Vera Cruz u Maderuelu u Španjolskoj u dvije su scene prikazani Adam i Eva (Sl. 63a).¹⁶⁴ Freske datiraju u prvu polovinu 12. stoljeća, a nalaze se na luneti zapadnog zida kapele, iznad luka (Sl. 63b – originalno stanje).¹⁶⁵ Slična modelacija tijela vidljiva je i na zidnim slikama u crkvi Sant Martí Sescorts. Tamo su u apsidi, kao i u crkvi sv. Mihajla, prikazani Adam i Eva, ponovno u dvije scene (Sl. 64),¹⁶⁶ a oslik datira u prvu četvrtinu 12. stoljeća.¹⁶⁷ Kako se može zaključiti, način prikazivanja gole figure kakav vidimo u crkvi sv. Mihajla čest je u 12. stoljeću.¹⁶⁸ Sličnosti možemo pronaći i sa zidnim slikama u crkvi San Maurizio u Roccaforte, Italija (Sl. 68), koji je datiran u drugu polovinu 11. stoljeća, a koji, analizirajući oslik crkve sv. Mihajla, spominje i I. Fisković.¹⁶⁹ Ovaj oslik jedini mi je poznati tako rani primjer u kojemu je ljudsko tijelo stilizirano na sličan način.¹⁷⁰

Drugim riječima, osim spomenutog primjera, prije početka 12. stoljeća zapravo ne nailazim na takav specifičan način stilizacije golog ljudskog tijela, dok je on tijekom 12. stoljeća vrlo učestao. U tom smislu možda također postoji opravdan razlog za ponovno promišljanje datacije stonskih fresaka, koje se smještaju u period između 1077. i 1081. godine.

---

¹⁶² Vidi Karaman 1928: 95.

¹⁶³ C. Fisković ovdje upućuje na Karamanove teze, vidi C. Fisković 1960: 40; C. Fisković 1965: 10; Karaman 1928: 95 (bilj. 2).

¹⁶⁴ Riječ je o scenama koje prikazuju Stvaranje Adama i Prvi grijeh. Stilski ih je usporedio i C. Fisković. Vidi C. Fisković 1965: 10.

¹⁶⁵ Demus 1970: 480-481. I ove su freske, baš kao i velik broj drugih katalonskih primjera, prenesene u muzejske prostore. Freske iz Maderuela čuvaju se u Museo del Prado u Madridu.

¹⁶⁶ Freske iz ove crkve danas se nalaze u Museo Episcopal u Vicu. Prikazane su scene Božje optužbe Adama i Eve i Igon iz raja.

¹⁶⁷ Demus 1970: 480.

¹⁶⁸ Iako ponešto drugačiji od španjolskih, kao i od našeg primjera, nalazimo ga još i na zidnom osliku crkve St. Botolph u Engleskoj (prva polovina 12. st.) (Sl. 65), u crkvi Sain Jean le Vigne u Saint Plancardu (12. st.) (Sl. 66) te na psaltiru Huntingfield (danas u New Yorku, Pierpont Morgan Library, prva polovina 13. st.) (Sl. 67). Demus 1970: 418, 507; CORSAIR The Online Catalog of The Pierpont Morgan Library - http://utu.morganlibrary.org/medren/Manuscript_images.cfm?ACC_NO=M.43&StartRow=1 [03.09.2014.]

¹⁶⁹ Isti autor dodaje i mogućnost zajedničkog predloška iz neke knjižne ilustracije. No, navodi ipak da „stupanj obrazovanja majstora iz Stona ne ide u prilog njegovoj vjernosti nekoj od značajnih sitnoslikarskih botega iz prekomorja.“ Vidi Fisković 2010: 166. Za dataciju oslika ove crkve vidi Bertelli 1994: 39.

¹⁷⁰ Sličnost s oslikom iz ove crkve spominje i I. Fisković koji dodaje i mogućnost zajedničkog predloška iz neke knjižne ilustracije. No, tu posljednju tezu odmah potom opovrgava tvrdnjom da „stupanj obrazovanja majstora iz Stona ne ide u prilog njegovoj vjernosti nekoj od značajnih sitnoslikarskih botega iz prekomorja.“ Vidi Fisković 2010: 166.

Što se ikonografije pak tiče, Karamanovu tezu o klečećem adorantu i Kristu opovrgnuo je već C. Fisković, iznijevši pretpostavku da je riječ o prikazu arkandela u raskošnom odijelu koji grešnika vezanog lancima vodi k Posljednjem sudu.¹⁷¹ Naime, Posljednji sud se, prema pretpostavci koju je izložio još Lj. Karaman, nalazio na unutrašnjoj strani zapadnoga zida.¹⁷² Sukladno tome, na njemu je bio prikazan arkandeo Mihovil kao zagovaratelj, vodič ili mjerlač duša pri Strašnom sudu. Takvoj pretpostavci moglo bi ići u prilog to što su obje figure okrenute upravo prema tom ulaznom zidu, a ne prema svetištu i apsidi. Osim toga, u vezi s Posljednjim sudom mogao je biti i prikaz kralja s modelom crkve u rukama, kao što je već napomenuto u prethodnim poglavljima.¹⁷³

No, i ikonografsko rješenje ovoga prizora moglo bi biti indikativno za tumačenje i dataciju fresaka. Naime, koliko mi je poznato iz dostupne literature, u europskoj umjetnosti sve do 12. stoljeća nije uobičajena kompozicija Posljednjega suda s prikazom privođenja grešnika od strane arkandela ili anđela. U pravilu grešnike privodi vrag, dok se arkandeo ili anđeo javlja vrlo rijetko. Jedini meni poznati primjer koji se datira prije 12. stoljeća je bjelokosna pločica iz Istanbula (11. st.) (Sl. 69a i 69b). U prvoj polovini 12. stoljeća nalazim prvi primjer u skulpturi timpana, na katedrali u Autunu, u Francuskoj (Sl. 70a i 70b).

4.1.3. Središnja niša

Oslik središnje niše sjevernoga zida ostao je slabije sačuvan od onoga istočne niše, i to samo u gornjoj zoni (Sl. 71). I ovdje su na vanjskim bočnim zidovima uz niše prikazane figure za koje se pretpostavlja da predstavljaju svete, o kojima će detaljnije biti riječi nešto kasnije. U niši između njih naslikan je lik kojemu su tijekom godina uništeni središnji dio tijela, lijeva noga i glava (Sl. 72a i 72b). Već je ranije zaključeno da je riječ o jednom od evanđelista koji sjedi na prijestolju. Gornji dio tijela blago je zakrenut prema njegovoj desnoj strani i desnom rukom blagoslivlja s ispruženim kažiprstom i srednjakom. Odjeven je u svjetloplavu tuniku ukrašenu tamnocrvenim trakama (tzv. *clavi*) i zeleni plašt. Prijestolje na kojem sjedi je žućkasto-zemljane boje. Sve vidljive površine ukrašene su već opisivanim motivima koji imitiraju drago kamenje i biserje. Majstor ponovno koristi ovalne i pravokutne oblike, a za njihovu ispunu kombinira zelenu i tamnoplavu, te zelenu i smeđu boju. Na prijestolju je

¹⁷¹ I. Babić ponavlja Fiskovićevu tvrdnju da je riječ o arkandelu. Vidi Babić 1995: 21.

¹⁷² Tu pretpostavku nitko od kasnijih istraživača nije opovrgnuo. Vidi Karaman 1928: 94; C. Fisković 1960: 37; Ljubinković 1964: 223-229; Stevović 1996: 175-195; Babić 1995: 21.

¹⁷³ Vidi poglavlje 4.1.1.2.

crveni jastuk iskrižan crnim vezom na čijem kraju su kugličasti motivi. Ruke i stopala jasno su iscrtani tamnim obrisima te dodatno naglašeni zelenim linijama, na isti način kao i anatomske detalji na već opisivanim prizorima. Na tunici se mogu zamijetiti bijele lumeggiature, vrlo slične onima na donjoj haljini arkanđela u istočnoj niši.

Ispod desne ruke naslikane figure nalazi se crvenkasto obojeni stalak u koji je zataknuto nešto nalik papirnatom svitku, po čemu se može zaključiti da se radi o evanđelistu. S lijeve strane bila je naslikana velika ptica, orao, od kojega je danas ostao samo donji dio tijela, tj. dio nogu i kandže (Sl. 72c).¹⁷⁴ Upravo ovaj detalj potvrđuje tezu da se radi o evanđelistu i to o sv. Ivanu čiji je atribut orao.

Ispod evanđelista, na zidu koji uokviruje prozor, ostaci su naslikanog stabla debelog debla žućkaste boje s velikim smeđim i srcolikim listovima (Sl. 73a). C. Fisković navodi kako je takav tip stabla, s jakim deblom i malom krošnjom poput trolista, tipičan oblik stabla u europskoj umjetnosti rane romanike.¹⁷⁵

4.1.4. Istočna niša

Zidni oslik ove niše gotovo je u potpunosti uništen, osim nešto ostataka u gornjoj zoni (Sl. 74). No, budući da je na prethodnoj niši prikazan evanđelist, jednako kao i u dvije nasuprotne niše južnoga zida, o čemu će biti riječi u nastavku, za pretpostaviti je da se i u ovoj nalazio prikaz evanđelista.

Ostaci zidnoga oslika nalaze se na (prvom, najvišem) vanjskom luku i na njegovom vanjskom licu. Na zapadnoj strani luka naslikana je palmica na sivo-plavoj pozadini uokvirenoj trakom bijele i crvene boje. Na istoj strani, ali na vanjskom licu ostali su sačuvani već viđeni dekorativni motivi. Majstor ponavlja motive zelenih i bijelih točkica te pravokutne i ovalne oblike ispunjene zelenom i crvenkastom bojom. Motivi se nalaze na zemljanoj pozadini koja je u polja podijeljena zelenkastim obrubom. Sve zajedno uokvireno je crvenom trakom. C. Fisković navodi da je na suprotnoj, zapadnoj strani luka vidljiv ostatak zidnoga oslika tamnozeleno boje, također obrubljen crvenom trakom.¹⁷⁶

---

¹⁷⁴ Ispod kandži vidi se ostatak oslika koji je nažalost teško protumačiti. Moguće da se radi o rastvorenom svitku koji je ptica držala u kandžama.

¹⁷⁵ Autor kao primjer između ostalog navodi vrata katedrale u Monrealeu, Sicilija (Sl. 73b). Vidi C. Fisković 1960: 43 (i bilj. 31).

¹⁷⁶ C. Fisković, 1960:44. Danas taj detalj više nije moguće uočiti.

4.2. Južni zid

4.2.1. Zapadna niša

Baš kao i na nasuprotnom zidu, gdje je u donjoj zoni zapadne niše naslikan lik kralja, i ovdje je u donjoj zoni ostala sačuvana figura, ovoga puta sveca (Sl. 75a i 75b). Prikazan je u stojećem stavu i frontalnom položaju, na otprilike istoj visini kao i kralj preko puta, a u rukama drži mač i štit. Nogama dotiče polje crveno-smeđe boje koje, baš kao i ono preko puta, imitira tlo. Dekoracija toga polja ista je kao u nasuprotnoj niši, ali je tu ostala nešto slabije sačuvana. I u pozadini se ponavlja isti raspored boja kao i na prizoru s kraljem. Izmjenjuju se plava i zelena, a čitavi prizor obrubljen je crvenom trakom.

Ovaj svetac djeluje prilično mlađahno, posebice ako ga usporedimo s likom kralja, za koga to nikako ne možemo reći. Glavom je blago okrenut prema apsidi. Lice je žućkaste boje, a obrisi očiju, obrva, nosa i usta naglašeni su crnom linijom te se razlikuju od boje njegove, na potiljku začesljane, svijetlosmeđe kose. Oči su velike, a nos je istaknut na predjelu između očiju, tj. obrva. Zelenom su bojom naglašeni podočnjaci, obrazi, usne i brada te dodatno iscrtane linije kose, obrva i nosa, što se čini kao pokušaj sjenčanja detalja na licu. Na vratu ponovno primjećujemo vodoravne linije, ali su one ovdje smeđe boje i idu posred vrata, a ne uz njegov rub, kako smo to mogli vidjeti na liku kralja. Svetokrug oko svečeve glave je žućkaste boje, vrlo slične boji inkarnata, a obrubljen je bijelom i crnom linijom.

Svetac na sebi nosi kratku zelenu tuniku koja na dnu završava bordurom, već uobičajeno dekoriranom motivima dragog kamenja i biserima. Nabori na tunici sugerirani su na sličan način kao i na prethodnim prikazima, odnosno bijele lumeggiature ponavljaju slične oblike. Preko tunike svetac nosi crveni plašt ukrašen crnom mrežom kvadratića s križićima, koji mu na leđima pada sve do ispod koljena. Plašt na prvi pogled podsjeća na onaj kakav nosi kralj, ali ako pažljivije promotrimo, vidi se da je svečev izrađen s manje pažnje te je jednostavnije i plošnije dekoriran. Na nogama nosi visoke crne čarape ukrašene crvenim linijama koje stvaraju mrežu rombova.

Najinteresantniji od svega ipak su mač i štit koje svetac drži u rukama. Mač u njegovoj desnoj ruci svijetloplave je boje, prilično širok i sa zaobljenim vrškom. Na zidu uz vrh mača ostaci su natpisa O GIVS koji je pročitao kao (GE)O(R)GIVS, što jasno upućuje na to da je riječ o svetom Jurju (Sl. 71c).¹⁷⁷ Štit pak predstavlja vrlo zanimljiv detalj koji može biti od pomoći i

---

¹⁷⁷ U vrijeme kada je Lj. Karaman pisao svoj tekst o crkvi sv. Mihajla slovo O nije se još moglo pročitati. Sukladno takvom prvom čitanju bilo je sumnje da je možda riječ o sv. Srđu (Sergius). Usp. Karaman 1928: 97 (bilj. 2); C. Fisković 1960:44.

pri određivanju vremena nastanka ovog prikaza.¹⁷⁸ Naime, takav tip štita (engl. „kite shield“), oblikovan poput lista ili suze, na vrhu je širi, a na dnu uži.¹⁷⁹ Nalazimo ga u Zapadnoj i bizantskoj, pa čak i islamskoj umjetnosti od 11. stoljeća. To je novi tip štita, koji je zamijenio dotadašnji tip okruglog ili jajolikog oblika. Pojavljuje se također i u prikazima svetaca i to od druge četvrtine 11. stoljeća, ali navodno ne na prikazima svetaca u slikarstvu minijatura.¹⁸⁰ Ovaj će se tip štita sredinom 12. stoljeća transformirati u štit trokutastog oblika koji je i bizantska vojska preuzela sa Zapada vjerojatno za vrijeme Križarskih pohoda.¹⁸¹

Dakle, iz prethodne je analize moguće zaključiti da se tip štita uklapa u dosadašnju dataciju stonskih zidnih slika, jednako kao i oblik mača koji se, kako navodi Lj. Karaman, javlja u umjetnosti 11. i 12. stoljeća.¹⁸²

Prikaz sv. Jurja na ovako važnom mjestu u crkvi, preko puta prikaza vladara, Lj. Karaman objašnjava velikim ugledom kojeg je ovaj svetac imao u srednjem vijeku, kako drugdje tako i na našim prostorima.¹⁸³ Osim toga, Lj. Karaman ponudio je još jedno objašnjenje koje ne treba olako odbaciti. On je ostavio otvorenu mogućnost da je zidni oslik naručio unuk zetskog vladara Mihajla, Đorđe iz dinastije Vojislavljevića koji je tim područjem vladao u dva navrata, od 1113. do 1118. godine i od 1125. do 1131. godine. Sukladno do sada analiziranim stilskim karakteristikama zidnog oslika ove crkve, kao i upitnošću tvrdnje o Mihajlovoj kraljevskoj tituli, valja se zapitati je li ovu crkvu doista dao oslikati kralj Đorđe, prikazavši i lik svoga imenjaka, svetoga Jurja.¹⁸⁴

Danas je prostor iznad sv. Jurja prazan, ali C. Fisković navodi da je iznad njega također bio naslikan neki prizor, što je posve logičan zaključak. U prilog takvoj tvrdnji ide i nastavak oslika u zemljanoj boji iznad crvenog obruba povrha glave sv. Jurja, kakav možemo vidjeti i u nasuprotnoj niši na sjevernom zidu.

---

¹⁷⁸ Na to je ukazao još i Lj. Karaman 1928. godine. Usp. Karaman 1928: 96.

¹⁷⁹ U ranijoj literaturi ovakav tip štita često se nazivao *normanskim* i to prvenstveno radi krive pretpostavke o njegovu vikinškom porijeklu. Vidi Grotowsky 2010:231-232.

¹⁸⁰ Grotowski to opravdava snažnim konzervativizmom prisutnim u tom polju umjetničkog stvaralaštva. Vidi Grotowski 2010:234.

¹⁸¹ Grotowsky 2010: 234.

¹⁸² Vidi Karaman 1928: 96.

¹⁸³ Osim u Stonu, sv. Juraj pojavljuje se još dva puta na geografski, ali i vremenom nastanka, bliskim primjerima – u crkvi sv. Nikole na Koločepu i u crkvi sv. Ivana u Šilovu selu na Šipanu. Vidi Fisković 2009: 17-36; Fisković 2010: 163-200.

¹⁸⁴ Vidi Karaman 1928: 114 (bilj. 1). Naglašavam kako titular crkve nikako ne treba automatski značiti i da je ona bila oslikana od strane istoimenog zetskog vladara Mihajla jer je već ranije pretpostavljeno da je crkva sagrađena u razdoblju prije njegove vladavine. Osim toga, posveta ovom arkandelu nije čudna uzmemo li u obzir vrijeme njezina nastanka kada je podizanje spomenika u čast svetom Mihovilu, najčešće upravo na vrhovima brda, bila uobičajena pojava.

4.2.2. Središnja niša

Iznad prozora srednje niše južnoga zida, na plavoj pozadini ostao je sačuvan dio figure još jednog evanđelista (Sl. 76a i 76b). Prikazan je u sjedećem položaju, kao i evanđelist Ivan sa suprotne strane te odjeven na isti način. Na sebi nosi svijetloplavu tuniku i zeleni plašt prebačen preko desnog ramena, koji su prošarani bijelim linijama, lumeggiaturama. Koščatu, ušiljenu glavu, koja po mnogim detaljima podsjeća na glavu lika kralja, pognuo je prema dolje. Prikazan je kao mršavi stariji čovjek, sijede kose i brade, koja je, kao i na liku kralja, rastavljena u tri pramena. Sličan je i cjevasti vrat, iscrtan tamnijim linijama koje sugeriraju sjenu, kao i zelenkasti podočnjaci. Oko glave mu je svetokrug žućkaste (žuto narančaste) boje, koja je gotovo identična boji njegova lica. Obrisne su linije tamne, a osobito su naglašene na rukama. U lijevoj ruci lik drži smeđi svitak,¹⁸⁵ a u desnoj crno ptičje pero. Upravo prema detaljima, prema njegovu položaju kao i prema činjenici da je odjeven jednako kao i evanđelist Ivan, možemo zaključiti da je i ovdje riječ o jednom od četvorice evanđelista, no nažalost ne možemo znati o kojemu je točno riječ jer njegov atribut nije ostao sačuvan.

Sačuvani fragmenti crvenog obruba i ruba svetokruga na vanjskom zidu luka svjedoče o tome da su i ovdje bile naslikane figure svetica (Sl. 76b). Donji dio, oko prozora, vjerojatno je bio oslikan slično kao i onaj središnje niše sjevernoga zida. Do danas je ostao sačuvan fragment stabla na prednjoj strani zida luka uz prozor. I taj prikaz bio je naslikan na tamnoplavoj pozadini i uokviren crvenom trakom, a na dnu je bio dodatno dekoriran žućkastim poljem posutim zelenim točkicama i uokviren tankom crnom, i debljom trakom zemljane boje. Unutar polja ostao je sačuvan jedan, crnom bojom obrubljeni, romboidni element koji svojim oblikom podsjeća na dekorativne motive kakve nalazimo na odjeći kralja i sv. Jurja, na prijestolju evanđelista te na istim takvim poljima koja se nalaze ispod nogu kralja i sv. Jurja.

4.2.3. Istočna niša – donja zona

U trećoj niši južnoga zida, najbližoj apsidi, ostao je sačuvan velik dio zidnoga oslika (Sl. 77). U donjem dijelu naslikan na tamnoplavoj pozadini, veliki je lik Ivana Krstitelja, čini se, u stojećem stavu (Sl. 78a). Na sebi nosi zelenkastu haljinu koja pada do poda i djeluje kao da je napravljena od teške tkanine. Igru svjetla i sjene majstor je pokušao postići potezima bijelih i

---

¹⁸⁵ C. Fisković svitak opisuje kao bijeli. Do promjene je vjerojatno došlo radi restauracije. Usp. C. Fisković 1960: 44.

tamnosivih linija i sjenčanjem bijelo-plavih polja, koja poprimaju geometrijske oblike. Preko haljine prebacio je grimiznocrveni plašt koji mu je na prsima skupljen u čvor. Zanimljiv je način slikanja plašta na području ruku gdje majstor umnaža koncentrične polukružne tamne poteze kojima postiže dojam debljine i bogatstva materijala (Sl. 78b). Takav način slikanja nije čest u zidnome slikarstvu toga doba, a svojom modelacijom više podsjeća na način izrade draperija na bjelokosnim reljefima nego na zidnim slikama.

Blaga disproporcija svečeva tijela vidljiva je kada pogledamo njegovo lice koje je neobično maleno u odnosu na tijelo. Kako C. Fisković navodi, lice sveca ima oblik „izvrnute kruške“, što je često u romaničkoj umjetnosti.¹⁸⁶ Velike oči iscrtane su crnom bojom, baš kao i velike svinute obrve, nos i dugački brkovi. Inkarnat je žućkaste boje, a lice je dodatno naglašeno zelenim sjenčanjem, kao što je slučaj i kod drugih likova u crkvi. Bujna smeđa kosa pada mu do ramena, a iste boje je i svečeva brada koja izvire iza brkova. Vrat je ponovno iscrtan vodoravnim linijama, iako su ovoga puta one nešto bljeđe pa time i slabije vidljive. Glavu mu okružuje svetokrug žute (oker) boje, koja je zapravo gotovo identična boji inkarnata, s bijelim i crnim obrubom.

Izduženost figure naglašena je i njegovom desnom rukom s ispruženim kažiprstom. Iako je Lj. Karaman u svom prvom osvrtu na ovu crkvu napisao da je svečeva desnica podignuta u prijetećoj proročkoj gesti, C. Fisković to je opovrgnuo rekavši da on ispruženim kažiprstom pokazuje u nebo i na dolazak Krista, čiji je lik, prema dosadašnjim istraživačima, bio naslikan na svodu povrh Ivana Krstitelja.¹⁸⁷ Svetac u lijevoj ruci drži veći razmotani plavo-bijeli svitak, uobičajen u ikonografiji Ivana Krstitelja (Sl. 78c). Na tom svitku se obično čitaju prorokove riječi: *ecce agnus dei*, no u ovom su slučaju riječi tokom godina vjerojatno nestale, ili ih nikada nije ni bilo.¹⁸⁸

4.2.4. Istočna niša – gornja zona

U gornjoj zoni, iznad figure Ivana Krstitelja, nalazi se još jedan evanđelist naslikan na plavoj podlozi (Sl. 79a, 79b i 79c). Okrenut je prema zapadnom zidu, sjedi na prijestolju ukrašenom motivima dragog kamenja i biserja, slično onima iz srednje niše na sjevernome zidu, na kojemu sjedi prvi evanđelist opisan u ovome radu.¹⁸⁹ Motivi dragog kamenja ponovno su

---

¹⁸⁶ C. Fisković 1960:45

¹⁸⁷ Karaman 1928: 98; C. Fisković 1960: 46.

¹⁸⁸ Moguće je i da majstoru zidnoga oslika nije bila u potpunosti jasna svrha tog listića pa je i zbog toga mogao ostati prazan. Vidi Karaman 1928: 98.

¹⁸⁹ Za pretpostaviti je da su i ostala dva evanđelista imala slična prijestolja.

pravokutnih i ovalnih oblika, ispunjeni napola zelenom napola ljubičastom bojom, a na prijestolju je naslikan crveni jastuk, nalik onome na kojem sjedi evanđelist Ivan. I odjeća koju nosi ista je onakva kakvu nose i druga dva evanđelista - svijetloplava tunika i zeleni plašt koji pada preko lijevog ramena. Na primjeru ovog evanđelista i njegove odjeće moguće je uočiti specifičan način modeliranja nabora. Majstor geometrizacijom nabora tkanine od koljena na niže, koji se doima poput lepeze, stvara dojam pokreta (Sl. 79b). Takav način slikanja poznat je u francuskom romaničkom zidnom slikarstvu s kraja 11. i 12. stoljeća,¹⁹⁰ ali ga nalazimo i na zidnom osliku crkve sv. Foške kod Peroja u Istri (početak 12. st.) (Sl. 83).

Lice evanđelista jako je izražajno (Sl. 79c). I on, kao i sv. Juraj, ima plavi krug na obrazu te u odnosu na prethodnog evanđelista djeluje mladoliko. Lice mu je, zbog ogromnih očiju i obrva, tupog nosa i jake čeljusti, pomalo glomazno. Kratka crvenkasta kosa nazire se ispred žutog (oker) svetokruga. Vrat je kao i na prethodnim figurama iscrtan linijama, ovoga puta zelene boje. Oštrim pogledom usmjerenim prema gore gleda u simbol, od kojeg danas nije ostalo gotovo ništa, a C. Fisković u svom osvrtu iz 1960. godine navodi da su ostala sačuvana tek krila u svetokrugu.¹⁹¹ Što se drugih atributa tiče, preko desne noge možemo vidjeti plavkasti, na donjem rubu zavrnuti svitak, a na zelenkastom stalku uz prijestolje zataknut je još jedan svitak plavo-bijele boje i klinastog oblika, kakvog imaju i prethodna dva evanđelista.

4.3. Svetište

U konhi apside nalazi se ikonografski najzanimljivija scena (Sl. 84a i 84b). Unatoč prilično lošoj očuvanosti moguće je razaznati dvije gole figure, Adama i Evu, okrenute jedna prema drugoj. Između njih naslikano je stablo posred kojega se proteže veliko oštećenje koje otežava jasnije čitanje prizora.¹⁹²

Lijevo od stabla, na plavo-zelenoj pozadini, stoji Adam koji drži uzdignutu ljevicu. Desno od stabla je, također gola, Eva. Desnu ruku pruža prema stablu oko kojeg se obavila zmija, uobičajene plavkaste boje. Jedan od listova na stablu razlikuje se od ostalih. Tamnije je crvene boje, što je možda rezultat drugačije restauracije, a ne nužno volje majstora. Oblik lišća je srcolik.

---

¹⁹⁰ Iako su francuski majstori bili puno vještiji u svom zanatu, podudarnost u prvotnoj intenciji i načinu slikanja lepezastih draperija ne može se osporiti. No, prve takve primjere u zidnome slikarstvu ne nalazim prije kraja 11. stoljeća kada nastaje zidni oslik u crkvi Saint Savin u Francuskoj (kraj 11. st.) (Sl. 80). Nakon njega slijede i drugi primjeri - zidni oslici crkve Saint Martin de Vicq (prva polovina i sredina 12. st.) (Sl. 81) i crkve Saint Nicolas de Tavant (sredina 12. st.) (Sl. 82). Vidi Demus 1970: 420- 425.

¹⁹¹ C. Fisković 1960: 45.

¹⁹² Zid je popucao po sredini i zakrpan je novim slojem žbuke (Sl. 84b). C. Fisković 1960: 46.

Majstor na sličan način slika figure Adama i Eve te figuru iz zapadne niše sjevernoga zida. Tijela su u oba slučaja obrubljena zelenkastim linijama koje koristi i kako bi naznačio određene dijelove tijela. U apsidi to su Evine grudi koje su naslikane s istaknutim bradavicama. Područje prsiju i ovdje je iscrtkano bijelim linijama. Ipak, vidljive su i neke razlike za koje ne možemo biti sigurni jesu li nastale uslijed oštećenja i starosti ili je način modeliranja bio nešto drugačiji. Najbolje je to vidljivo na slabijem inzistiranju na jasnem iscrtavanju mišića ruku i trbuha nego što smo to mogli vidjeti na primjeru gole figure u niši do ulaza.

Ispod ove scene naknadno je bio naslikan svetokrug s križem raširenih krakova od kojeg danas, izuzev izbljedjelog ostatka plave trake, ništa nije ostalo.

Ikonografijom ovog prizora najviše se bavio R. Ljubinković, a svoja zapažanja i teze iznio je u tekstu iz 1964. godine gdje ističe neuobičajenost smještaja ovakve scene na tako značajno mjesto u crkvi kao što je to konha apside, gdje su inače naslikani Krist ili Bogorodica.¹⁹³

Među prvim poznatim scenama s Adamom i Evom su one u katakombama iz 4. stoljeća (Via Latina) (Sl. 85), a R. Ljubinković navodi da se jedan od najzanimljivijih i najstarijih takvih prizora nalazi u baptisteriju u Duri Europos u današnjoj Siriji (Sl. 86a i 86b).¹⁹⁴ Od 4. stoljeća takve se scene javljaju na sarkofazima, a u isto stoljeće datira i diptih Carrand (Sl. 87) na kojem je, možda i po prvi puta, prikazana samostalna figura Adama.¹⁹⁵ Prizori iz Geneze javljaju se i u iluminiranim rukopisima. Najraniji sačuvani je tzv. Bečka geneza (Sl. 88), a osobito su česti od 9. stoljeća nadalje.¹⁹⁶ U monumentalnom zidnom slikarstvu i mozaicima u razdoblju romanike takve scene nalazimo diljem Europe.¹⁹⁷

---

¹⁹³ Prikazi Adama i Eve te Istočnoga grijeha poznati su još od najranijeg doba kršćanske umjetnosti, ali gotovo nikada ih ne nalazimo na taj način prikazane u apsidi crkve.

¹⁹⁴ Ljubinković 1964: 224.

¹⁹⁵ Vidi Konowitz 1984: 484-488.

¹⁹⁶ Od Bamberške Biblije s prikazom Geneze i Istočnoga grijeha koji prethode Starom zavjetu (druga četvrtina 9. stoljeća) (Sl. 89), preko druge dvije tourske biblije – Moutier-Grandval (834.-843.g.) (Sl. 90) i Vivijanove Biblije (843.-851.g.) (Sl. 91) - ponovno sa Stvaranjem Adama i Istočnim grijehom. Geneza je prikazana i u Bibliji iz San Paolo fuori le mura (oko 870. g.) (Sl. 92). Nadalje, zanimljiv je primjerice, i nešto kasniji prikaz Prvoga grijeha i Izgona iz raja iz psaltira Huntingfield (danas u New Yorku, Pierpont Morgan Library, prva polovina 13. st.) (Sl. 67) u kojem modelacija tijela podsjeća na lik golog čovjeka iz zapadne niše sjevernog zida crkve sv. Mihajla. Vidi Beckwith 2001: 52-57, 60; Patrimonio - <http://patrimonio-ediciones.com/en/facsimil/biblia-de-san-paolo> [10.09.2014.]; CORSAIR The Online Catalog of The Pierpont Morgan Library - http://utu.morganlibrary.org/medren/Manuscript_images.cfm?ACC_NO=M.43&StartRow=1 [03.09.2014.]

¹⁹⁷ Mozaici u Palatinskoj kapeli u Palermu, 12. st. i u katedrali u Monrealeu, 12. st., Italija (Sl. 93 i 94), zidni oslik u kapeli Vera Cruz u Maderuelu, 12.st. (Sl. 63a.), i crkvi San Martín de Sescorts, 12.st. (Sl. 64), Španjolska te u crkvi Saint Jean le Vigne, 12. st., Francuska (Sl. 66) itd. Vidi Demus 1970: 418, 480-481. Za još primjera vidi poglavlje 4.1.2.

R. Ljubinković smatra da bi se ovaj neobičan smještaj prizora Istočnoga grijeha mogao objasniti dogmom o Otkupljenju gdje je Evinom grijehu suprotstavljeno Navještenje. Sukladno tome, Bogorodica postaje nova Eva koja otkupljuje Istočni grijeh te na svijet donosi Krista - Spasitelja. Teza R. Ljubinkovića bazira se na tome da je vrijeme nastanka stonskoga oslika razdoblje kada se u suvremenim liturgijskim tekstovima obnavljaju teme iz Staroga zavjeta koje su neko vrijeme bile zaboravljene. Kao dokaz navodi ilustracije južnotalijanskih liturgijskih svitaka, tzv. Exulteta, koji se javljaju početkom 11. stoljeća, a iz kojih su krajem 11. stoljeća poznate i ilustrirane kompozicije Istočnog grijeha.¹⁹⁸ Exultet – svici bili su dugački rotulusi od pergamenta na kojima su bile ispisane svečane pjesme, „Uskršnji proglas“, koji je svećenik „uzvikivao“ sa propovjedaonice na Veliku subotu, tj. uoči Uskrsa. Svaki stih bio je ilustriran tako da su vjernici tijekom odmotavanja svitaka gledali u te ilustracije istovremeno slušajući odgovarajuće stihove od strane svećenika. Osnovni sadržaj Exulteta predstavljao je temu prvoga grijeha i iskupljenja s čime se poklapa Ljubinkovićeva teza da je stonski majstor zidni oslik crkve sv. Mihajla radio upravo po uzoru na te predloške.¹⁹⁹

Takvoj tvrdnji u prilog valja dodati jedan prikaz iz Exulteta s početka 12. stoljeća koji se danas čuva u Museo Civico u Pisi (Sl. 95). Na njemu je prikazano Stvaranje Adama, zatim Eva uz drvo i zmiju te Adam i Eva u Istočnom grijehu. Ono što je nama najinteresantnije jest posljednji prikaz, onaj Istočnoga grijeha. Ako ga bolje promotrimo možemo uočiti da su Adam i Eva prikazani u istom položaju kao i u apsidi u crkvi sv. Mihajla. Jednak im je pokret rukama, a ono što dodatno ide tome u prilog jest lišće drveta koje ima isti srcoliki oblik kao i lišće drveta u stonskoj apsidi. Ipak, valja napomenuti da na prizoru Istočnoga grijeha iz ovog Exulteta izostaje zmija koja se javlja samo uz Evu u lijevoj sceni.

R. Ljubinković pokušao je istražiti i direktnije veze Stona, tj. Duklje s južnom Italijom i Apulijom te se pritom pozvao na tekst *Ljetopis popa Dukljanina*. U njemu piše da je Bodin oženio Jakvintu, kćerku Arhirica iz grada Barija.²⁰⁰ Ovaj podatak prihvaćen je i u kasnijim

---

¹⁹⁸ No, osim vjerojatne veze između scene Istočnoga grijeha iz Stona i prikaza iz Exulteta Ljubinković naglašava još jednu mogućnost zašto se ta scena našla na tako bitnom mjestu u crkvi. Naime, autor navodi da se u vrijeme vladavine zetskih vladara ovim područjem počela širiti bogumilska hereza čije je učenje bilo u suprotnosti kršćanske nauke. Stoga on smatra da je razdor između kršćanske i bogumilske crkve mogao utjecati na izbor i postavljanje kompozicije Istočnoga grijeha na tako bitno mjesto u crkvi. Prema tome, pretpostavlja da dekoracija oltarne konhe nije imala samo religiozno dogmatsko značenje već je bila i argument u suvremenoj vjerskoj raspravi. Vidi Ljubinković 1964: 228-229.

¹⁹⁹ Portal Montenegrina -

http://www.montenegrina.net/pages/pages1/likovna_umjetnost/rajko_vujcic_srednjovjekovno_slikarstvo_u_cg_11vijek.html [03.09.2014.]

²⁰⁰ U 236. bilješki *Ljetopisa popa Dukljanina* kojeg je priredio V. Mošin piše da je „Archiriz, ugledan građanin i vođa normanske stranke u gradu u doba propasti bizantske vlasti u Italiji posjetio Mihajla kralja slavenskoga i dao njegovu sinu svoju kćer za ženu.“ Vidi Mošin 1950: 96 (bilj. 236). I u ovom slučaju valja upozoriti na već spomenutu srednjovjekovnu praksu pripisivanja titule „kralj“ i onim vladarima koji nisu bili krunjeni.

historiografskim djelima pa se tako spominje i u *Istoriji srpskog naroda*.²⁰¹ Bila ova tvrdnja točna ili ne, za pretpostaviti je da su se slikarski modeli i predlošci nosili od mjesta do mjesta pa su tako mogli doći i do Stona.

Posljednju tezu o ikonografiji zidnoga oslika iznio je I. Babić 1995. godine. On je u svom kratkom osvrtu na crkvu na samom kraju, u svega nekoliko odlomaka, predložio vezu između Apokalipse i Geneze gdje su Adam i Eva, prikazani u apsidi, ispod pretpostavljenog Krista u medaljonu na svodu istočnog traveja, u vezi sa svetim Mihovilom koji je vjerojatno bio prikazan na zapadnome zidu.²⁰²

4.4. Svod

Baš kao i zidovi crkve, i svod je nekada bio prekriven zidnim slikama. Danas je od njih ostalo sačuvano tek nekoliko fragmenata i to najviše na svodu zadnjeg, istočnog traveja, nad oltarom (Sl. 96). Tamo je bio naslikan okrugli medaljon ispunjen tamnoplavom bojom i obrubljen svijetlonarančastim pojasom ukrašenim već viđenim motivima dragoga kamenja²⁰³ te točkama bijele i zelene boje. Unutar kruga bio je najvjerojatnije smješten lik Krista od kojeg nije ostalo ništa osim tragova žute boje. Oko medaljona, u dva suprotna ugla na zapadnoj strani traveja, ostala su sačuvana dva prikaza svetačkih likova. Inače se na ovakvim mjestima, oko medaljona s Kristom, prikazuju evanđelisti ili anđeli; međutim, u ovome je slučaju teško odrediti koga točno likovi predstavljaju.

Lik uz južni bočni zid u boljem je stanju (Sl. 97). On predstavlja bradatog muškarca zelenkaste kose i brade obrubljene smeđim linijama. Istu zelenkastu boju majstor je upotrijebio i na njegovu licu – na obrazima, nosu i području ispod očiju. Takvi zelenkasti potezi poznati su nam i s prijašnjih prizora gdje ih majstor upotrebljava kako bi naglasio igru svjetla i sjene. Oči i nos ponovno su veliki i istaknuti, a iznad nosa, na području između očiju, možemo vidjeti kvrgu kakvu imaju i vladar i sv. Juraj. Sva tri lika s tom značajkom naslikani su u poluprofilu.²⁰⁴

Okolo glave mu je žuti svetokrug koji upućuje na njegovu svetost. Vrat mu je iscrtan bijelim horizontalnim linijama. Na rukama su također vidljivi potezi zelenkastom bojom, a podigao ih je s razine prsiju te dlanove pruža prema medaljonu. Na sebi nosi crvenu odjeću ukrašenu biserjem.

---

²⁰¹ Vidi Ćurković 1981: 192.

²⁰² Vidi Babić 1995: 21.

²⁰³ Danas je ostao sačuvan samo jedan, ovalnog oblika.

²⁰⁴ Ivan Kristitelj naslikan je, primjerice, frontalno i kod njega je ta kvrga jedva zamjetna.

Poprsje lika preko puta ostalo je nešto slabije sačuvano (Sl. 98). Mršavo lice uokvireno mu je uredno začešljanom zelenkastom kosom, kao što je to bio slučaj i na prethodnom primjeru. Istu nijansu zelene boje majstor je upotrijebio kako bi naslikao bradu, ali i linije obrva, očiju, nosa i usta. Vrat je ponovno iscrtan, napola bijelim, a napola zelenim linijama. Nosi odjeću boje cigle, a iz rukava diže ljevicu i pruženim kažiprstom upire na prizor u medaljonu.

Prvu identifikaciju ovih dvaju likova predložio je Lj. Karaman 1928. godine. On je smatrao da je riječ o Kristu u medaljonu s evanđelistima koji ga okružuju, od kojih su preostala dvojica.²⁰⁵ C. Fisković opovrgnuo je ovu tezu s obrazloženjem da su evanđelisti prikazani u nišama bočnih zidova te je radi toga vjerojatnije da su na svodu bili naslikani proroci.²⁰⁶ Koliko mi je poznato, u romaničkom zidnom slikarstvu spomenuta ikonografska formula, s Kristom u centralnom medaljonu i četvoricom proroka u uglovima svodnoga polja, iznimno je rijetka. Radi toga, i na ovome se mjestu vjerojatno otvara prostor za daljnja proučavanja.

4.5. Figure svetaca i svetica

I u gornjoj i u donjoj zoni zidova crkve bile su, osim navedenih prizora, naslikane i svetačke figure. Nalazile su se na bočnim vanjskim zidovima niša i na bočnim zidovima lezena te na unutrašnjem zidu lukova. Danas ih je sačuvano dvanaest, od čega je od jedne ostao tek trag svetokruga.

Mogli bismo izdvojiti tri tipa svetačkih likova. Prvi tip predstavljao bi sveticice koje su naslikane u gornjoj zoni sjevernoga i južnoga zida. One na sjevernoj strani nalaze se na istočnom vanjskom bočnom zidu zapadne niše i bočnom zidu susjedne lezene (Sl. 99a i 99b) te na oba vanjska zida središnje niše i na bočnim zidovima susjednih lezena (Sl. 100a, 100b i 100c). U gornjoj zoni južnoga zida preostale su tri figure na luku koji uokviruje istočnu nišu (Sl. 101a, 101b i 101c) te ostatak figure (dio svetokruga) na istočnom vanjskom bočnom zidu središnje niše (Sl. 102a, 102b i 102c).

Iako su nekim sveticama lica u potpunosti uništena, po drugim karakteristikama moguće je pretpostaviti da se radi o istome tipu. Lica svetica imaju gotovo karikaturalnu ekspresiju.²⁰⁷ Sve su naslikane na pozadini na kojoj se izmjenjuju horizontalna polja zelene i plave boje. Svetice stoje u frontalnom položaju s rukama na prsima, postavljenim na sličan način kao kod

---

²⁰⁵ Karaman 1928: 99.

²⁰⁶ C. Fisković 1960: 48.

²⁰⁷ Teško je zaključiti jesu li takvi izrazi lica dijelom posljedica brojnih restauratorskih intervencija.

svetačkih likova u apsidi crkve sv. Agate kod Kanfanara u Istri (Sl. 103). Oko glave imaju bijeli veo osjenčan plavim linijama koji im pada preko ramena i prednjeg dijela vrata. Sličnu situaciju možemo vidjeti i na nekoliko primjera europskog zidnog slikarstva. U apsidi crkve San Clemente de Taüll u Španjolskoj Bogorodica je naslikana s bijelim velom koji joj, baš kao i na našem primjeru, spojen na prednjem dijelu vrata pada preko ramena (Sl. 104). Na sličan način prikazani su likovi svetica na zidnom osliku kapele Vera Cruz u Maderuelu (Sl. 105)²⁰⁸ te u crkvi Saint Nicolas de Tavant u Francuskoj (Sl. 106). Veliki žučkasti svetokrug s debelim crnim i tankim bijelim obrubom uokviruje im okrugla lica naglašena tankim bijelim potezima i debelim zelenkastim sjenčanjem područja oko očiju, ustiju i nosa. I na njihovim obrazima, kao i na obrazima evanđelista iz istočne niše južnog broda te sv. Jurja, vidimo zelene kružice. Vratovi su im, baš kao i na prijašnjim figurama iz crkve, naglašeni zelenkastim i bijelim vodoravnim linijama. Svetice na sjevernom zidu odjevene su u plašt iskrižan zelenim linijama koje tvore mrežu kvadratića. Ti kvadratići na sveticama iz prve niše ukrašeni su smeđim križićima, a na onima iz središnje niše - plavim križićima. Široki rukavi dekorirani su na isti način i slobodno padaju. Preko rukava prebačena je traka crvene boje koja se spušta od vrata prema dolje te je na sveticama iz obje niše dekorirana plavim potezima. Niti jedna svetica nema atribut po kojemu bi ju bilo moguće identificirati.

Svetice ovoga tipa na južnom su zidu sačuvane u puno manjem broju. Točnije, ostala je samo jedna s licem i poprsjem (Sl. 101c), drugoj je vidljiv samo donji dio plašta i naznaka ruke, a trećoj tek dio lica i ramena (Sl. 101b). Sve tri spomenute svete nalaze se na luku istočne niše. Na istočnom vanjskom bočnom zidu središnje niše nazire se samo dio svetokruga (Sl. 102b i 102c).

Ono što je zanimljivo istaknuti jest da se bojom njihova odjeća ponešto razlikuje od odjeće onih sa sjevernoga zida. Sve ostalo doima se jednakim, od frontalnog položaja, vela, slikanja lica, položaja ruku, ali i vrste odjeće. Svetice na sjevernom zidu na sebi nose plašt izvezen zelenim kvadratićima i preko toga crvenu traku, a ovdje nose plavi plašt i traku zelene boje. Ako pretpostavimo da su sve tri svete bile jednako odjevene, bilo bi moguće rekonstruirati njihov izgled gotovo u cijelosti budući da je od jedne, kao što je već napomenuto, ostalo sačuvano lice i poprsje, dok je kod druge u donekle dobrom stanju donji dio odjeće.

Nadalje, moguće je pretpostaviti da su svete ovoga tipa bile naslikane u gornjoj zoni, tj. na površini lukova i vanjskih bočnih zidova niša te bočnih zidova lezena. Osim toga, može se pretpostaviti moguća razlika u tipu svetica na lukovima niša od onih na vanjskim bočnim

---

²⁰⁸ C. Fisković uz primjer iz Maderuela dodaje i onaj iz Peći iz 11.-13. st. Vidi C. Fisković 1960: 42.

zidovima niša i bočnim zidovima ležena. Na takav zaključka navodi razlika u boji odjeće, a i način prikazivanja pune figure naspram figure do pojasa.

Drugom tipu svetačkih likova pripadale bi dvije figure sačuvane u donjoj zoni – prva, i puno bolje sačuvana, naslikana je na bočnoj strani ležene uz zapadnu nišu sjevernoga zida (Sl. 107), dok se druga nalazi na istočnome zidu, u uskoj niši desno od apside (Sl. 108a, 108b). Oba lika prikazana su otprilike na istoj visini, na plavoj pozadini i do pojasa. Za razliku od prije spomenutih svetica, ove dvije figure naslikane su u poluprofilu.

Odjeća koju nose uvelike se razlikuje od odjeće svetica u gornjoj zone. Nose plašt crvene boje koji je spojen na desnom ramenu, a zelena tunika na vrhu je rukava ukrašena crvenim, ukrašenim obrubom. Međutim, sudeći po neobičnom pokrivalu za glavu vrlo je teško zaključiti je li riječ o sveticama ili svecima, iako je vjerojatno ipak riječ o sveticama. Dojam pokreta ruke kojom figura na sjevernome zidu kažiprstom upire prema „gore“ majstor je naglasio igrom plavo-bijelih i zelenih poteza. Glava je uokvirena žućkastim svetokrugom. Lice je, u odnosu na lica svetica u gornjoj zoni, manje izražajno.

Trećem tipu svetačkih figura pripadao bi lik sveca u gornjoj zoni uske južne niše začelnoga zida (Sl. 108a, 109a i 109b). Vjerojatno se isti ili sličan lik nalazio i s druge strane apside, ali od njega danas ništa nije ostalo sačuvano. Svetački lik prikazan je u punoj figuri, u frontalnom stavu i licem u poluprofilu. Odjeven je u raskošnu nošnju, a preko duge bijele haljine širokih rukava nosi crveni plašt ukrašen crnim linijama koje tvore mrežu rombova unutar kojih se nalaze smeđi i crni križići. Po sredini plašta nalazi se traka ukrašena već viđenim pravokutnim i ovalnim dijamantnim motivima. Njezini rubovi posuti su bijelim biserima. Desnu ruku drži sklopljenu ispod prsa, u znak obožavanja.²⁰⁹

Lice mu je uokvireno žućkastim svetokrugom i smeđe-crvenkastom kosom. Desna strana njegova tijela (prema apsidi) gotovo je u cijelosti ispunjena potezima zelene boje te time odaje dojam sjene. Isto se prenosi i na vrat koji je ponovno iscrtan vodoravnim linijama. Velike oči uprte su prema apsidi, a majstor i ovom liku daje zelenu točku na obrazu, kakve su tipične za romaničko slikarstvo. Lj. Karaman navodi da kostim ovog svetačkog lika podsjeća na nošnju na bizantskome dvoru te smatra da njegov mladenački i pomalo ženskasti izgled te mjesto na kojem se u crkvi nalazi može ukazivati na to da se radi o jednom od svetih

---

²⁰⁹ C. Fisković 1960: 47.

arkandela.²¹⁰ Ipak, dugi ornamentirani plašt više odgovara svetačkim likovima nego arkandelima, tim više što nije moguće prepoznati niti jedan od atributa koji bi odgovarao arkandelu pa je za pretpostaviti da je u niši bio prikazan neki od svetaca osobito važnih naručitelju zidnoga oslika.

5. FORMALNE I IKONOGRAFSKE KARAKTERISTIKE ZIDNIH SLIKA U CRKVI SV. MIHAJLA U KONTEKSTU REGIONALNOG I EUROPSKOG SLIKARSTVA ISTOGA RAZDOBLJA

Crkva sv. Mihajla spomenik je koji se u arhitektonskom smislu može povezati s nizom sličnih graditeljskih ostvarenja južne Dalmacije.²¹¹ Suprotno tome, stilske karakteristike zidnih slika teško je povezati sa sačuvanim primjerima srednjovjekovnoga slikarstva na tome području.²¹²

Prema riječima Lj. Karamana, crtež stonskih slika odaje lokalnog, rustičnog majstora koji, unatoč tome, postiže „jaki izraz“ na licima svojih figura. Odlike ranoromaničkoga slikarstva jasno su vidljive u njegovu slikarskom potezu. Pozadine na kojima su figure naslikane razdijeljene su u horizontalna polja bez ikakve oznake krajolika ili arhitekture. Takav način slikanja dobro je poznat kako u europskoj tako i u regionalnoj umjetnosti rane romanike. Lj. Karaman tu pojavu objašnjava srednjovjekovnim neshvaćanjem intencija antičkih majstora koji su gradiranjem boja u širokim vodoravnim poljima predočavali zemlju, obzor i atmosferu. Srednjovjekovni su majstori ta polja pretvorili u čistu dekoraciju.²¹³

Igru svjetlosti i sjene majstor je pokušao postići kombiniranjem bijelih i zelenkastih linija na vratovima svojih likova, ali i naglašavanjem pojedinih dijelova lica zelenkastim poljima boje i

---

²¹⁰ No, u nastavku dodaje da problem takvim tvrdnjama predstavlja činjenica da nije uspio uočiti nikakve attribute karakteristične za arkandele, poput vrpce oko glave, krila, štapa ili globusa u rukama. Vidi Karaman 1928: 99.

²¹¹ Vidi poglavlje 3.2.2.

²¹² Osliku iz crkve sv. Mihajla geografski su najbliži primjeri zidnog slikarstva iz Dubrovnika i okolice, s elafitskih otoka Koločepa i Šipana. Tim oslicima u zadnje vrijeme najviše se bavio I. Fisković. Vidi I. Fisković, 2009: 17-36. Osim njega, oslicima se bavio i Ž. Peković. Vidi Peković, 2008: 24-39, 53-69, 72-81. Godine 2012. doktorsku disertaciju pod naslovom Bizant u srednjovjekovnome zidnom slikarstvu od Budve do Kvarnera obranila je T. Mićević Đurić koja je također obradila i spomenute primjere iz Dubrovnika i s elafitskih otoka. Vidi Mićević-Đurić, 2009. (doktorska disertacija). Sličnosti sa stonskim primjerom nisu uočene niti na jednom od spomenutih oslika iako je i njihova veza s benediktinskim ishodištima iz južne Italije više puta spominjana. Usp. Karaman, 1928: 99-103; C. Fisković, 1960: 34-36 i I. Fisković, 2009: 25, 26, 28, 29.

²¹³ Vidi Karaman 1928: 100.

točkama posred obraza. Isertavanje vrata vodoravnim linijama sasvim je uobičajena praksa u slikarstvu toga razdoblja, kako na primjerima slikarstva na tlu Hrvatske (od lica sveca sa zidnih slika dubrovačke katedrale /Sl. 110/ do, primjerice, fresaka iz zvonika sv. Marije u Zadru /Sl. 111/) tako i u ostatku Europe (primjerice oslik crkve San Tomasso u Briga Novarese u Italiji /Sl. 112/), a isto vrijedi i za naglašavanje jagodica na licu kružićima.

Zanimljiv način slikanja draperije, koja se uslijed pokreta doima poput lepeze, možemo vidjeti na haljini evanđelista u istočnoj niši južnog zida. Takav način slikanja poznat je u francuskom romaničkom zidnom slikarstvu, ali ne prije kraja 11. stoljeća,²¹⁴ dok ga na našim prostorima pronalazim samo na zidnom osliku crkve sv. Foške kod Peroja u Istri (Sl. 83). Osim ovog detalja, još je nekoliko njih koji bi mogli dovesti u pitanje dosadašnju dataciju zidnih slika u crkvi sv. Mihajla. Jedan od njih je dekorativni motiv dijamanata, tj. dragulja, koji se javlja na gotovo svim prikazima. Takve napola osjenčane dragulje u najsličnijem obliku, i obilato korištene na sličan način, pronašla sam na primjerima katalonskih fresaka, a može ih se vidjeti i na talijanskim i francuskim primjerima. Zanimljivo je da svi ti oslici datiraju tek u pod kraj 11. ili prvu polovinu 12. stoljeća.²¹⁵ Od primjera s naših prostora ponovno valja spomenuti zidne slike u crkvi sv. Foške kraj Peroja u Istri gdje se javlja isti motiv, a koje se datiraju početkom 12. stoljeća (Sl. 50).

Drugi element koji također upućuje na moguću kasniju dataciju od one koja je predložena još od strane Lj. Karamana jest specifičan način modelacije golog ljudskog tijela. Naime, na njega je upozorio još C. Fisković koji, osim toga, prvi zaključuje da se radi o grešniku, a ne, kako se do tada vjerovalo, o donatoru ili nekoj figuri koja kleči pred Kristom. Proučavajući slične primjere unutar korpusa europskog ranoromaničkog i romaničkog slikarstva, došla sam do zaključka da je moguće da se takav tip naglašavanja tjelesnih oblika ne javlja prije početka 12. stoljeća, s izuzetkom zidnoga oslika crkve San Maurizio u Roccaforte, u Italiji, koji istraživači datiraju u drugu polovinu 11. stoljeća (Sl. 68).²¹⁶ Upravo radi ovih komparacija, koje se izravno tiču formalnih karakteristika zidnih slika, čini se da bi u daljnjim istraživanjima možda bilo opravdano ponovno propitati vrijeme nastanka stonskih fresaka.

Baš kao i spomenuti formalni elementi, i neki ikonografski mogli bi upućivati na nešto kasniju dataciju. Za scenu privođenja grešnika od strane arkandela Mihovila ili anđela ne nalazim adekvatnu komparaciju prije 12. stoljeća, jer na poznatim mi primjerima

---

²¹⁴ Vidi poglavlje 4.2.4.

²¹⁵ Vidi poglavlje 4.1.1.1.

²¹⁶ Vidi poglavlje 4.1.2.

ranoromaničkoga slikarstva grešnika Posljednjem sudu privodi vrag.²¹⁷ Izuzetak bi bila bjelokosna pločica iz Istanbula koja datira u 11. stoljeće (Sl. 69a i 69b).²¹⁸ S tim u vezi, u daljnjim bi istraživanjima valjalo ponovno razmotriti i ikonografiju ovoga prizora.²¹⁹

Kada je riječ o mogućem porijeklu i eventualnim utjecajima na nastanak ovih zidnih slika, isti autor upućuje na njegovu povezanost s tadašnjim talijanskim slikarstvom iako istovremeno i upozorava na nemogućnost bilo kakvog određivanja slikarske „škole“ koja je mogla direktno utjecati na stonskog majstora. Ipak, analizirajući dvije struje u talijanskom slikarstvu 11. i 12. stoljeća, onu tradicionalnu, u kojoj su još uvijek prisutne bizantske karakteristike i onu lokalnu, koja se odmiče od takvog bizantskog, plastičnog modeliranja, klasičnog crteža i jednostavnih kompozicija te naginje slobodnijim formulama te odmaku od plastične figuracije, autor iznosi pretpostavku da je majstor našega oslika bliži ovoj drugoj, lokalnoj struji, ali samo u negativnom smislu i to u „pomanjkanju jačih i uočljivih utjecaja bizantskog slikarstva“.²²⁰ U prilog Karamanovoj tezi o povezanosti stonskoga oslika s Italijom išla bi i analiza R. Ljubinkovića koji stonski ciklus dovodi u vezu s južnotalijanskim Exultet-svicima, a za što kao potvrdu prilažem i primjer iz jednog Exulteta gdje kompozicija s naslikanim Adamom i Evom odgovara sceni iz svetišta naše crkve (Sl. 95).²²¹ I ovo pitanje, međutim, otvara prostor za daljnja istraživanja.

Kao jedina moguća veza s primjerima zidnih slika s prostora istočnoga Jadrana spominje se ona sa crkvom sv. Agate kod Kanfanara koju ističu Lj. Karaman, B. Fučić i C. Fisković.²²² No, osim uobičajenih karakteristika slikarstva toga razdoblja, ne nalazim dovoljno sličnosti koje bi upućivale na istu radionicu ili slikarski krug.

U rasvjetljavanju veza oslika naše crkve nikako ne pomaže ni činjenica da su freske iz crkve sv. Tome u Kutima, koja je crkvi sv. Mihajla arhitektonski možda i najrodnija građevina,

---

²¹⁷ Vidi poglavlje 4.1.2.

²¹⁸ Vidi poglavlje 4.1.2.

²¹⁹ Smatram da bi trebalo preispitati nekoliko mogućih rješenja ovoga prizora. Jedan od njih mogao bi biti i Izgon iz raja koji je istovremeno i prilično problematična pretpostavka uzmemo li u obzir da su ruke gole figure vezane lancima. Ipak, proučavajući primjere prizora Izgona iz raja u europskoj srednjovjekovnoj umjetnosti naišla sam na jedan primjer na kojem Adam i Eva također imaju lance na rukama. Radi se o relikvijaru svetoga Izidora (Seviljskog) koji se čuva u bazilici San Isidoro u Leónu, Španjolska, a koji datira u 1063. g. (Sl. 113a, 113b) Vidi Palol, Hirmer 1976: 60-61.

²²⁰ Vidi Karaman 1928: 101-102. U nastavku autor nakratko spominje oslike iz dvije građevine iz Verone, iz crkve San Pietro in Carnaro i iz kapelice Ss Celso e Nazaro (Sl. 114) uspoređujući ih sa stonskim, ali samo u tome što je i vještina majstora koji je njih oslikavao vjerojatno također bila nešto slabija.

²²¹ Vidi poglavlje 4.3.

²²² Vidi Karaman 1949: 120; Fučić 1963: 15-16; C. Fisković 1965: 10.

gotovo u potpunosti uništene.²²³ Sačuvani fragmenti koji su ipak donekle uspješno sastavljeni pokazuju lijepo modelirana lica, krupne oči i draperije s vegetabilnim i geometrijskim motivima, što upućuje na mogući utjecaj bizantske umjetnosti i ponovno nas udaljava od stonskog primjera (Sl. 115).

Što se pak datacije tiče, valjalo bi naglasiti i dvojbe oko identiteta kralja-donatora, naslikanog u zapadnoj niši na sjevernome zidu. Naime, kako sam već ranije spomenula, još je Lj. Karaman ostavio otvorenu mogućnost da je zidni oslik naručio unuk zetskog vladara Mihajla, Đorđe iz dinastije Vojislavljevića koji je tim područjem vladao u dva navrata, od 1113. do 1118. godine i od 1125. do 1131. godine, iako je tu pretpostavku odbacio prilikom čitanja nedugo prije toga pronađenog natpisa s nadvratnika koji je za njega potvrđivao ranije predloženu tezu o tome da je oslik naručio kralj Mihajlo.²²⁴

Pitanje koje se postavlja još od Karamanovih istraživanja ostalo je isto i bez odgovora. Je li majstor oslika crkve sv. Mihajla bio osamljena pojava u Dalmaciji, od kuda je došao, prema kakvim je predlošcima radio, te naposljetku, kada je oslik nastao? Nadam se da će ovaj rad otvoriti barem neke nove smjernice za buduća istraživanja.

6. RESTAURATORSKI I KONZERVATORSKI ZAHVATI

Popis restauratorsko-konzervatorskih zahvata na crkvi sv. Mihajla u Stonu ustupila mi je konzervatorica Veronika Šulić koja trenutno vodi radove na crkvi, a ja ću ga u nastavku upotpuniti s podacima iz članaka B. Matulića i T. Borovca o *Konzervatorsko-restauratorskim zahvatima na freskama u Crkvi sv. Mihajla u Stonu* objavljenom 2000. godine te I. Srša, *Voštani i uljni zaštitni slojevi na srednjovjekovnim zidnim slikama u Hrvatskoj* objavljenom 2010. godine.

---

²²³ Portal Montenegrina - http://www.montenegrina.net/pages/pages1/likovna_umjetnost/rajko_vujicic_srednjovjekovno_slikarstvo_u_cg_11vijek.html [03.09.2014.]

²²⁴ Vidi poglavlje 4.2.1.

Prva poznata intervencija na ovim zidnim slikama desila se 1926. godine kada je Lj. Karaman, u ime Konzervatorskog ureda za Dalmaciju, prof. Sternenu dao da se oslik očisti od nanosa žbuke. Tom prilikom on je po prvi puta i fotografiran.²²⁵

Godine 1957., 1958. i 1963. preparatori F. Dobrošević i T. Tomaš iz Konzervatorskog ureda za Dalmaciju napravili su na zidnim slikama kazeinski obrub čemu svjedoči zapis na unutrašnjem dijelu zapadnoga zida i fotodokumentacija u fotoarhivu Državne uprave u Splitu.²²⁶

Godine 1960. izvedena je restauracija zidnih slika prilikom koje su skalpelima uklonjeni vapneni premazi, a potom je u oslik injektirana vapneno-kazeinska smjesa. Kazeinskom smjesom je uz dodatak bijele kamene prašine oslik i obrubljen, a nakon tih zahvata i fotodokumentiran te objavljen 1965. godine u knjizi *Dalmatinske freske* C. Fiskovića. Dvanaest godina nakon prethodnog zahvata, prilikom pregleda stanja, zaključeno je da su zidne slike ponovno oštećene.²²⁷

Godine 1989. V. Štrkalj dovršio je elaborat o konzervatorsko-restauratorskim radovima na zidnim slikama u Sv. Mihajlu u Stonu. Četiri godine nakon toga, 1993. započeli su opsežni konzervatorsko-restauratorski radovi na čitavoj crkvi koji su trajali do 1997. godine, a unutar kojih se na zidnom osliku radilo posljednje dvije godine (1996. i 1997.). Zahvate su cjelovito i stručno opisali B. Matulić i T. Borovac u već spomenutom članku.²²⁸ Isti autori su 2002. godine napisali *Izvešće o izvršenim konzervatorsko-restauratorskim zahvatima na ostacima srednjovjekovnih fresaka u crkvi sv. Mihajla na Glavici u Stonu* koje se bavi radovima izvršenima 2001. godine. Godine 2003. B. Matulić piše *Izvešće o izvršenim restauratorsko-konzervatorskim zahvatima na bojenom sloju i saniranju dožbukanih dijelova oko ostataka freski u crkvi Sv. Mihajla na glavici u Stonu*.²²⁹ Analiza zaštitnog sloja zidnih slika načinjena je 2009. godine, a o tome je u dva navrata tijekom 2009. godine pisala M. Bošnjak u izvješćima o analizama veziva.²³⁰ Trenutno su na crkvi sv. Mihajla u tijeku radovi koje obavljaju restauratori i konzervatori iz Konzervatorskog odjela u Dubrovniku.

Ono što svakako je neobično jest veliki broj konzervatorsko-restauratorskih radova koji su na crkvi provedeni. Upravo radi toga dovodi se u sumnju izvornost stilskih obilježja pojedinih

---

²²⁵ Vidi Srša 2010: 16.

²²⁶ Informacija je preuzeta iz popisa materijala prijašnjih restauracija koji mi je ustupila V. Šulić.

²²⁷ Vidi Srša 2010: 16.

²²⁸ O konzervatorsko-restauratorskim postupcima na zidnom osliku crkve vidi više u Matulić – Borovac 2000: 235-241.

²²⁹ Oba izvješća nalaze se u Arhivu Konzervatorskog odjela u Dubrovniku (8. siječnja 2002. i siječanj 2003. godine)

²³⁰ Ovaj podatak preuzela sam iz teksta I. Srše koji navodi sljedeću literaturu: Marija Bošnjak, *Izvešće o analizi veziva*, Ston, 1071/1. Prirodoslovni laboratorij HRZ-a, 8. lipnja 2009. i Marija Bošnjak, *Izvešće o analizi veziva*, Ston, 1071/1. Prirodoslovni laboratorij HRZ-a 15. prosinca 2009. Vidi Srša 2010: 27 (bilj. 42 i 43).

dijelova oslika, prije svega prikaza svetaca i svetica čije su formalne karakteristike, prvenstveno lica, krajnje neobične. Radi toga smatram da bi dodatna analiza slojeva zidnog oslika ove crkve mogla dati odgovore i na to pitanje.

7. ZAKLJUČAK

Crkva sv. Mihajla spomenik je od velike važnosti za srednjovjekovnu povijest umjetnosti Hrvatske pa i šire. Spomenik se prema načinu gradnje uklapa u srednjovjekovnu arhitektonsku baštinu ovih prostora, no istovremeno kronologija njegove izgradnje i dalje nije u potpunosti razjašnjena.²³¹ Zidni oslik crkve sv. Mihajla spada među najstarije na području Hrvatske, a dukljanski vladar prikazan u niši sjevernoga zida tik do ulaza u crkvu jedini je dosad poznati vladarski svjetovni lik na dalmatinskim srednjovjekovnim freskama.

Cilj ovoga rada bio je prije svega napraviti pregled dosadašnjih istraživanja zidnih slika, uz, dakako, kratak osvrt na arhitekturu i skulpturalnu dekoraciju, te predstaviti najznačajnije teze, ali iznijeti i neka nova, vlastita razmišljanja. Uz opise i analize prizora pokušala sam, osim ranije navedenog komparativnog materijala, pronaći i neke nove primjere koji bi možda mogli pomoći pri pokušaju rasvjetljivanja vremena nastanka oslika. Naime, od trenutka kada je otkriven nadvratnik s natpisom MIHAELVS koji je Lj. Karaman prihvatio kao potvrdu da se radi o spominjanju vladara Mihajla kao kralja, a sukladno tome i donatora crkve, ili barem naručioca oslika, vremenom nastanka oslika smatralo se razdoblje kraja vladavine Mihajla, dukljanskog vladara, koji je 1076. godine od pape Grgura VII. tražio krunu.

U međuvremenu je otkriveno da natpis s nadvratnika ne spominje vladara već arkandela čime je dovedena u pitanje Karamanova teza. Valja naglasiti da je sam Karaman u svom prvom i najznačajnijem osvrtu na crkvu sv. Mihajla iz 1928. godine, dakle prije otkrića nadvratnika, za dataciju oslika predložio vrijeme vladavine dukljanskih vladara koje bi, u slučaju da je papa Grgur VII. Mihajlu dao krunu, započelo oko 1077. godine i završilo oko sredine 12. stoljeća. No, upravo pitanje točnosti tvrdnje je li Mihajlo uopće bio kralj nameće se kao jedno od važnih pitanja za daljnja istraživanja ove teme. Uzimajući u obzir tu relativno novu pretpostavku, ostavljena je mogućnost da je oslik zaista nastao kasnije, u vrijeme Mihajlovih nasljednika, sina Bodina ili čak unuka Đorđa koji je tim područjem vladao u dva navrata, od 1113. do 1118. godine i od 1125. do 1131. godine, a na što u velikoj mjeri upućuju analize komparativnih primjera koje su predstavljene u tekstovima Lj. Karamana i C. Fiskovića te s ponekim primjerima nadopunjene i u ovom radu.

---

²³¹ Mnoga će pitanja biti razjašnjena u doktorskoj disertaciji I. Tomas, *Srednjovjekovne jednobrodne crkve s kupolom južne Dalmacije i Boke Kotorske* koja je u izradi.

Iako u ovom trenutku ne možemo donijeti bitno nove zaključke, dovoljno je ponovno otvoriti neka stara pitanja, ali načeti i nove teme za buduća razmatranja. Tko je dao sagraditi crkvu sv. Mihovila kraj Stona i kada se to desilo? U kojem trenutku je ona oslikana i tko je majstor kojemu je taj zadatak bio povjeren te od kuda je taj majstor stigao? Naposljetku, tko je zapravo prikazan s modelom crkve u ruci i je li ikonografski program baš onakav kakvim ga zadnjih pedesetak godina čitamo?

8. POPIS ILUSTRACIJA

- Slika 1a** Tlocrt crkve sv. Mihajla, prema F. Radiću.
- Slika 1b** Presjek crkve sv. Mihajla, prema F. Radiću.
- Slika 1c** Presjek crkve sv. Mihajla, prema F. Radiću.
- Slika 1d** Crtež tranzene sa crkve sv. Mihajla, prema F. Radiću.
- Slika 2** Tlocrtni prikaz smještaja crkve sv. Mihajla u sklopu ostalih zgrada na brdašca, prema I. M. Zdravkoviću.
- Slika 3a** Natpis s nadvratnika (Fototeka KOST, 1960.g.).
- Slika 3b** Natpis s nadvratnika, prema M. Jurkoviću.
- Slika 4a** Tlocrt crkve sv. Mihajla, prema I. M. Zdravkoviću.
- Slika 4b** Presjek crkve sv. Mihajla, prema I. M. Zdravkoviću.
- Slika 4c** Presjek crkve sv. Mihajla, prema I. M. Zdravkoviću.
- Slika 5** Tlocrt crkve sv. Tome u Kutima, Boka Kotorska, Crna Gora.
- Slika 6** Crtež rekonstrukcije prikaza Prvoga grijeha iz svetišta crkve sv. Mihajla, prema R. Ljubinkoviću.
- Slika 7** Crtež mogućeg prvobitnog izgleda crkve sv. Mihajla, prema Đ. Boškoviću.
- Slika 8** Tlocrt starokršćanske memorije na otočiću Majsan, prema I. Fiskoviću.
- Slika 9** Rekonstrukcija izgleda crkve sv. Mihajla, prema Ž. Pekoviću.
- Slika 10a** Tlocrt i presjek crkve sv. Mihajla (bez zvonika), prema Đ. Boškoviću.
- Slika 10b** Tlocrt i presjek crkve sv. Mihajla (sa zvonikom), prema Đ. Boškoviću.
- Slika 10c** Presjek crkve sv. Mihajla, prema Đ. Boškoviću.
- Slika 11** Svod s pojasnicama u unutrašnjosti crkve sv. Mihajla.
- Slika 12** Pogled na svetište crkve sv. Mihajla.
- Slika 13** Pročelje crkve sv. Mihajla (prije zadnje obnove).
- Slika 14a** Pogled na sjevernu stranu crkve sv. Mihajla.
- Slika 14b** Pogled na jugoistočnu stranu crkve sv. Mihajla.
- Slika 15** Južni vanjski zid crkve sv. Mihajla.
- Slika 16a** Detalj gornje jugoistočne zone crkve sv. Mihajla.

- Slika 16b** Pogled na sjevernu stranu crkve sv. Mihajla.
- Slika 17** Detalj apsidalnog prozora crkve sv. Mihajla.
- Slika 18** Zidni oslik zapadne niše sjevernoga zida s prikazom modela crkve.
- Slika 19a** Prozor i tranzena sjevernoga zida crkve sv. Mihajla.
- Slika 19b** Prozor i tranzena južnoga zida crkve sv. Mihajla.
- Slika 20** Izgled pročelja nakon konzervatorsko-restauratorskih radova 50-ih godina 20. st.
- Slika 21a** Detalj konzole s unutrašnje strane pročelnoga zida (južna strana).
- Slika 21b** Detalj konzole s unutrašnje strane pročelnoga zida (sjeverna strana).
- Slika 22** Crtež mogućeg prvobitnog izgleda crkve sv. Mihajla, prema D. Todoroviću.
- Slika 23a** Crkva sv. Petra na Šipanu, 11. st.
- Slika 23b** Crkva sv. Nikole Grčkog na Lopudu, 10.-11. st.
- Slika 23** Crkva sv. Nikole na Koločepu, 9.-10. st.; 2. pol. 11. st.
- Slika 23d** Rekonstrukcija crkve Preobraženja Kristova (Sigurata) u Dubrovniku, 11.-12. st., prema I. Žile i Ž. Pekoviću.
- Slika 23e** Crkva sv. Petra u Omišu, sredina 11. st.
- Slika 24a** Tlocrt crkve sv. Petra u Omišu, sredina 11. st.
- Slika 24b** Tlocrt crkve sv. Nikole na Koločepu, 9.-10. st.; druga polovina 11. st.
- Slika 25** Fotografija jugo-istočne strane crkve sv. Mihajla (Lj. Karaman).
- Slika 26a** Fotografija prozora na apsidi crkve sv. Mihajla (izvana) (Lj. Karaman).
- Slika 26b** Fotografija prozora crkve sv. Mihajla (izvana) (N. Z. Bjelovučić).
- Slika 27** Crtež dovratnika i doprozornika sa crkve sv. Mihajla, prema M. Jurkoviću.
- Slika 28** Ulomak arhitrava s natpisom, prema M. Jurkoviću.
- Slika 29** Zidni oslik donje zone zapadne niše sjevernog zida crkve sv. Mihajla - prikaz kralja s modelom crkve u ruci.
- Slika 30** Prikaz kralja s modelom crkve u ruci.
- Slika 31** Detalj – motivi dijamanata.
- Slika 32** Detalj – lice kralja.
- Slika 33** Detalj – motivi zvjezdica.
- Slika 33a** Detalj mozaika iz mauzoleja Gale Placidije u Ravenni, 5. st.
- Slika 34a** Krsni zdenac u krstionici splitske katedrale, 13. st.

- Slika 34b** Detalj – plutej s likom vladara sa krsnog zdenca u krstionici splitske katedrale, 11. st.
- Slika 35** Mramorna glava norveškog kralja Eysteina iz Bergena, početak 12. st.
- Slika 36a** Crtež s prikazima kralja Konrada II. i njegova sina kralja Henrika III. s novčića iz Duisburga, Speyera i Dortmunda, prva polovina 11. st.
- Slika 36b** Grobna kruna Henrika II. iz Speyera, oko 1056. g.
- Slika 37** Henrik II. Iz Drugog sakramentarija Henrika II. (Munchen, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 4456), 1002.-1014.g.
- Slika 38** Nikefor III. Iz Propovijedi Ivana Kokkinobaphosa (Ivana Zlatoustog) (Pariz, Bibliothèque nationale de France, MS Coislin 79), 1078.-1081.g.
- Slika 39** Aleksij I. Komnen (Bibliotheca Apostolica Vaticana), 12. st.
- Slika 40** Oton III. Iz Evanđelistara Otona III (Munchen, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 4453), oko 1000.g.
- Slika 41a** Zidni oslik crkve Sant'Angelo in Formis, Italija. Detalj Posljednjeg suda, oko 1080.g.
- Slika 41b** Zidni oslik crkve Sant'Angelo in Formis, Italija. Detalj Posljednjeg suda, oko 1080.g.
- Slika 41c** Zidni oslik crkve Sant'Angelo in Formis, Italija. Opat Deziderije s modelom crkve, 1072.-1087.g.
- Slika 42** Zidni oslik crkve San Pietro al Monte, Civate, Italija. Detalj borbe sa zmajem, kraj 11. st.
- Slika 43** Zidni oslik katedrale u Le Puyu, Francuska. Detalj - arkandeo Mihovil, druga polovina 11.st.
- Slika 44** Zidni oslik crkve Saint-Savin-sur-Gartempe, Francuska. Detalj - prikaz Židovke, kraj 11. st.
- Slika 45** Zidni oslik crkve sv. Martina u Thevet-Saint-Julien, Francuska, sredina/druga polovina 12. st.
- Slika 46** Zidni oslik crkve San Pedro da Sorpe, Španjolska, prva polovina 12. st.
- Slika 47** Zidni oslik crkve San Clemente de Taüll, Španjolska, prva polovina 12. st. (oko 1123.g.)
- Slika 48** Zidni oslik crkve Santa María de Taüll, Španjolska, prva polovina 12. st. (oko 1123.g.)
- Slika 49** Zidni oslik crkve San Vicente Mártir de Vió, Španjolska, 12. st.
- Slika 50** Zidni oslik crkve sv. Foške kod Peroja, Istra, početak 12. st.
- Slika 51** Mozaik iz apsida Eufrazijeve bazilike, Poreč. Detalj biskupa Eufrazija, 6. st.

- Slika 52** Mozak iz apside crkve Sant' Agnese fuori le mura, Italija. Detalj s prikazom pape Honorija I., 7. st.
- Slika 53** Mozak iz apside crkve Santa Maria in Trastevere, Italija. Detalj s prikazom pape Inocenta II., sredina 12. st.
- Slika 54a** Zidni oslik crkve San Benedetto u Mallsu, Italija, 9. st.
- Slika 54b** Zidni oslik crkve San Benedetto u Mallsu, Italija. Detalj donatora koji prinosi model crkve, 9. st.
- Slika 55** Zidni oslik bazilike San Vincenzo a Galliano, Cantù, Italija. Detalj s prikazom naručitelja Ariberta, s početka 11. st.
- Slika 56** Mozaik iz Sv. Sofije, Konstantinopol. Detalj s prikazima careva Justinijana I. i Konstantina Velikog, kraj 10. st.
- Slika 57** Zidni oslik iz crkve manastira Mileševa, Srbija. Detalj s kraljem Vladislavom Nemanjićem, 13. st.
- Slika 58** Zidni oslik gornje zone zapadne niše sjevernog zida crkve sv. Mihajla.
- Slika 59** Zidni oslik gornje zone zapadne niše sjevernog zida crkve sv. Mihajla. Detalj.
- Slika 60** Zidni oslik dubrovačke katedrale. Detalj sa zida južne lađe.
- Slika 61** Zidni oslik crkve sv. Ivana Kristitelja u Müstairu, Švicarska, druga polovina 12. st.
- Slika 62** Zidni oslik dvorske kapele u Znojmu, Češka, 1134.g.
- Slika 63a** Zidni oslik zapadne lunete kapele Vera Cruz u Maderuelu, Španjolska, prva polovina 12. st. (fotografija iz Museo del Prado u Madridu).
- Slika 63b** Zidni oslik zapadne lunete kapele Vera Cruz u Maderuelu, Španjolska, prva polovina 12. st. (originalno stanje).
- Slika 64** Zidni oslik crkve Sant Martí Sescorts, Španjolska. Detalj s prikazom Adama i Eve, prva četvrtina 12. st.
- Slika 65** Zidni oslik crkve St. Botolph u Engleskoj. Detalj s prikazom Adama i Eve, prva polovina 12. st.
- Slika 66** Zidni oslik crkve Sain Jean le Vigne u Saint Plancardu, Francuska. Detalj s prikazom Adama i Eve, 12. st.
- Slika 67** Prikaz s Adamom i Evom. Iz psaltira Huntingfield (New York, Pierpont Morgan Library, MS M.43), prva polovina 13. st.
- Slika 68** Zidni oslik crkve San Maurizio u Roccaforte, Italija. Detalj s prikazom Adama i Eve, druga polovina 11. st.
- Slika 69a** Bjelokosna pločica iz Istanbula, 11. st.
- Slika 69b** Bjelokosna pločica iz Istanbula, 11. st. Detalj.

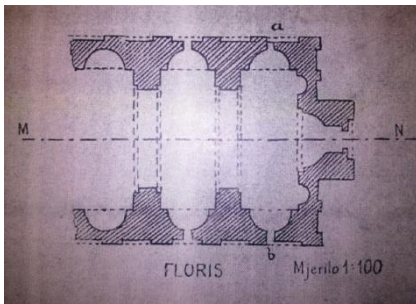
- Slika 70a** Posljednji sud s timpana katedrale u Autunu, Francuska, prva polovina 12. st.
- Slika 70b** Posljednji sud s timpana katedrale u Autunu, Francuska, prva polovina 12. st..
Detalj.
- Slika 71** Zidni oslik središnje apsida sjevernoga zida crkve sv. Mihajla.
- Slika 72a** Zidni oslik središnje apsida sjevernoga zida crkve sv. Mihajla. Detalj s prikazom evanđelista.
- Slika 72b** Zidni oslik središnje apsida sjevernoga zida crkve sv. Mihajla. Prikaz evanđelista.
- Slika 73** Zidni oslik središnje apsida sjevernoga zida crkve sv. Mihajla. Detalj.
- Slika 74** Zidni oslik istočne apsida sjevernoga zida crkve sv. Mihajla.
- Slika 75a** Zidni oslik zapadne apsida južnoga zida crkve sv. Mihajla.
- Slika 75b** Zidni oslik zapadne apsida južnoga zida crkve sv. Mihajla. Prikaz sv. Jurja.
- Slika 75c** Zidni oslik zapadne apsida južnoga zida crkve sv. Mihajla. Detalj.
- Slika 76a** Zidni oslik središnje apsida južnoga zida crkve sv. Mihajla.
- Slika 76b** Zidni oslik središnje apsida južnoga zida crkve sv. Mihajla. Prikaz evanđelista.
- Slika 77** Zidni oslik istočne apsida južnoga zida crkve sv. Mihajla.
- Slika 78a** Zidni oslik donje zone istočne apsida južnoga zida crkve sv. Mihajla. Prikaz sv. Ivana Krstitelja.
- Slika 78b** Zidni oslik donje zone istočne apsida južnoga zida crkve sv. Mihajla. Detalj s prikazom sv. Ivana Krstitelja.
- Slika 78c** Zidni oslik donje zone istočne apsida južnoga zida crkve sv. Mihajla. Detalj s prikazom sv. Ivana Krstitelja.
- Slika 79a** Zidni oslik gornje zone istočne apsida južnoga zida crkve sv. Mihajla. Prikaz evanđelista.
- Slika 79b** Zidni oslik gornje zone istočne apsida južnoga zida crkve sv. Mihajla. Detalj.
- Slika 79c** Zidni oslik gornje zone istočne apsida južnoga zida crkve sv. Mihajla. Detalj.
- Slika 80** Zidni oslik crkve Saint Savin u Francuskoj, kraj 11. st.. Detalj.
- Slika 81** Zidni oslik crkve Saint Martin de Vicq u Francuskoj, kraj 11. st.. Detalj.
- Slika 82** Zidni oslik crkve Saint Nicolas de Tavant u Francuskoj, sredina 12. st.. Detalj.
- Slika 83** Zidni oslik crkve sv. Foške kod Peroja u Istri, početak 12. st.. Detalj.
- Slika 84a** Zidni oslik svetišta crkve sv. Mihajla.
- Slika 84b** Zidni oslik svetišta crkve sv. Mihajla. Detalj s Adamom i Evom.

- Slika 85** Prikaz Adama i Eve iz rimskih katakombi – Via Latina, Rim, 4. st.
- Slika 86a** Zidni oslik baptisterija u Duri Europos, Sirija.
- Slika 86b** Zidni oslik baptisterija u Duri Europos, Sirija. Detalj s prikazom Prvog grijeha.
- Slika 87** Diptih Carrand (Firenza, Museo Nazionale del Bargello), 4. st.
- Slika 88** Scena s Adamom i Evom. Iz Bečke geneze (Beč, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Theol. gr. 31 Han), 6. st.
- Slika 89** Prikazi Geneze i Istočnog grijeha. Iz Bamberške Biblije (Bamberg, Staatsbibliothek, Msc. Bibl.1, f. 7v), druga četvrtina 9. st.
- Slika 90** Prikazi Geneze i Istočnog grijeha. Iz Moutier-Grandval Biblija (London, British Library, Add MS 10546), 834.-843.g.
- Slika 91** Prikazi Geneze i Istočnog grijeha. Iz Vivijanove Biblije (Pariz, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 1), 843.-851.g.
- Slika 92** Prikazi Geneze i Istočnog grijeha. Iz Biblije iz San Paolo fuori le mura, (Rim, Abbazia di San Paolo fuori le mura, bez signature), oko 870. g.
- Slika 93** Mozaik iz Palatinske kapele u Palermu, Sicilija, 12. st. Detalj s Adamom i Evom.
- Slika 94** Mozaik iz katedrale u Monrealeu, Sicilija, 12. st. Detalj s Adamom i Evom.
- Slika 95** Detalj s prikazom Prvoga grijeha iz Exulteta (Pisa, Museo Civico), početak 12. st.
- Slika 96** Zidni oslik svoda crkve sv. Mihajla.
- Slika 97** Zidni oslik svoda crkve sv. Mihajla. Detalj.
- Slika 98** Zidni oslik svoda crkve sv. Mihajla. Detalj.
- Slika 99a** Zidni oslik gornje zone zapadne niše sjevernoga zida crkve sv. Mihajla.
- Slika 99b** Zidni oslik gornje zone zapadne niše sjevernoga zida crkve sv. Mihajla. Detalj sa sveticama.
- Slika 100a** Zidni oslik gornje zone središnje niše sjevernoga zida crkve sv. Mihajla.
- Slika 100b** Zidni oslik gornje zone središnje niše sjevernoga zida crkve sv. Mihajla. Detalj sa sveticama.
- Slika 100c** Zidni oslik gornje zone središnje niše sjevernoga zida crkve sv. Mihajla. Detalj sa sveticama.
- Slika 101a** Zidni oslik gornje zone istočne niše južnoga zida crkve sv. Mihajla.
- Slika 101b** Zidni oslik gornje zone istočne niše južnoga zida crkve sv. Mihajla. Detalj sa sveticama.

- Slika 101c** Zidni oslik gornje zone istočne niše južnoga zida crkve sv. Mihajla. Detalj sa sveticama.
- Slika 102a** Zidni oslik gornje zone središnje niše južnoga zida crkve sv. Mihajla.
- Slika 102b** Zidni oslik gornje zone središnje niše južnoga zida crkve sv. Mihajla. Detalj svetokruga.
- Slika 102c** Zidni oslik gornje zone središnje niše južnoga zida crkve sv. Mihajla. Detalj svetokruga.
- Slika 103** Zidni oslik apside crkve sv. Agate kod Kanfanara u Istri. Detalj.
- Slika 104** Zidni oslik crkve San Clemente de Taüll, Španjolska, prva polovina 12. st. (oko 1123.g.). Detalj s prikazom Bogorodice.
- Slika 105** Zidni oslik kapele Vera Cruz u Maderuelu, Španjolska, prva polovina 12. st.. Detalj sa prikazom svetice.
- Slika 106** Zidni oslik crkve Saint Nicolas de Tavant, Francuska, sredina 12. st. Detalj s prikazom svetice.
- Slika 107** Zidni oslik donje zone zapadne niše sjevernoga zida crkve sv. Mihajla. Detalj s figurom sveca ili svetice.
- Slika 108a** Zidni oslik svetišta crkve sv. Mihajla. Detalj donje zone.
- Slika 108b** Zidni oslik svetišta crkve sv. Mihajla. Detalj donje zone s prikazom sveca ili svetice.
- Slika 109a** Zidni oslik svetišta crkve sv. Mihajla. Detalj gornje zone s prikazom sveca ili svetice.
- Slika 109b** Zidni oslik svetišta crkve sv. Mihajla. Detalj gornje zone s prikazom sveca ili svetice.
- Slika 110** Fragment lica sveca s oslika dubrovačke katedrale.
- Slika 111** Detalj zidnog oslika iz zvonika sv. Marije u Zadru, 12. st.
- Slika 112** Zidni oslik crkve San Tomasso u Briga Novarese u Italiji, 11.-12. st. Detalj s prikazom sveca.
- Slika 113a** Relikvijar svetoga Izodora (Seviljskog) iz bazilike San Isidoro u Leónu, Španjolska, 1063. g.
- Slika 113b** Relikvijar svetoga Izodora (Seviljskog) iz bazilike San Isidoro u Leónu, Španjolska, 1063. g. Detalj s prizorom Izgona iz raja.
- Slika 114** Zidni oslik kapelice Ss Celso e Nazaro, Italija, 10. ili 11. st. Detalj.
- Slika 115** Fragment lica s oslika crkve sv. Tome u Kutima, Boka Kotorska, Crna Gora.

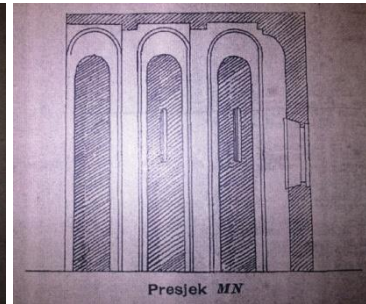
9. TABLE S ILUSTRACIJAMA

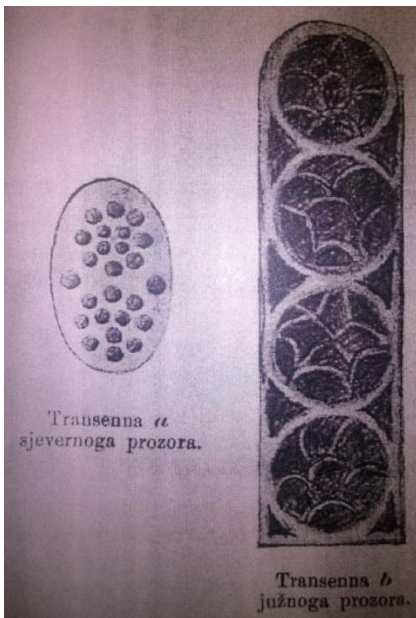
Slika 1a

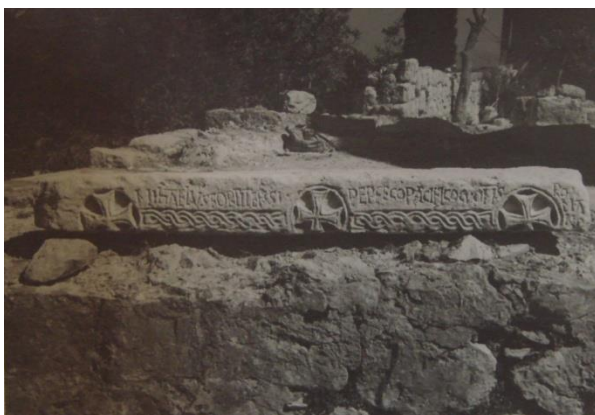
Slika 1b

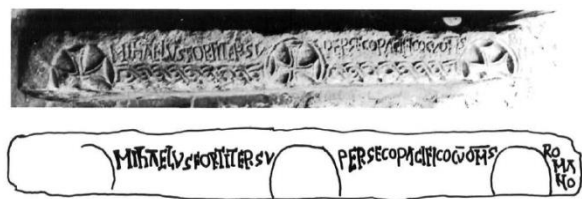
Slika 1c

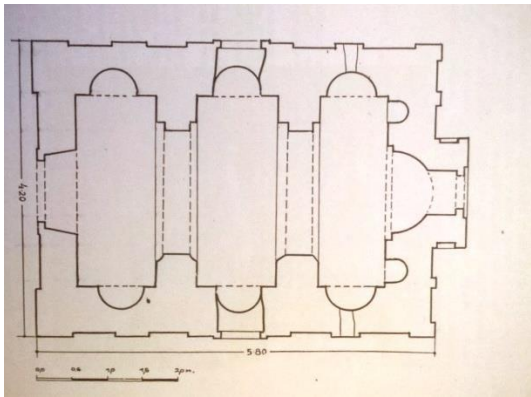
Slika 1d

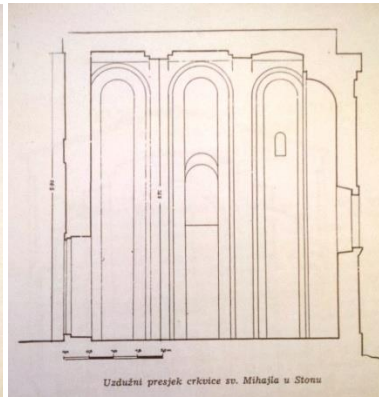
Slika 2a

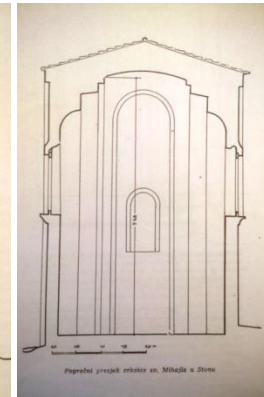
Slika 2b

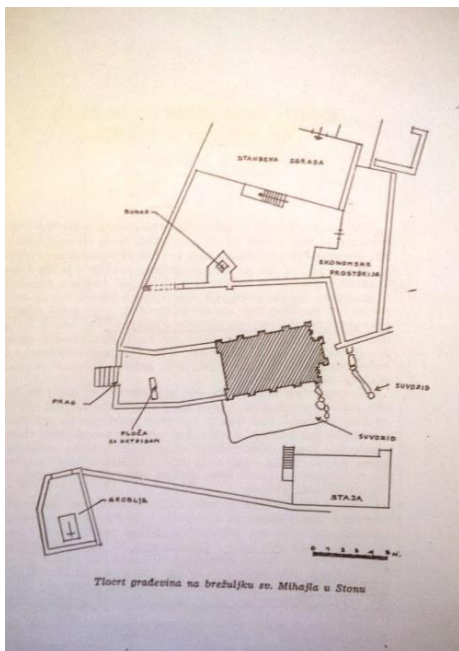
Slika 3a

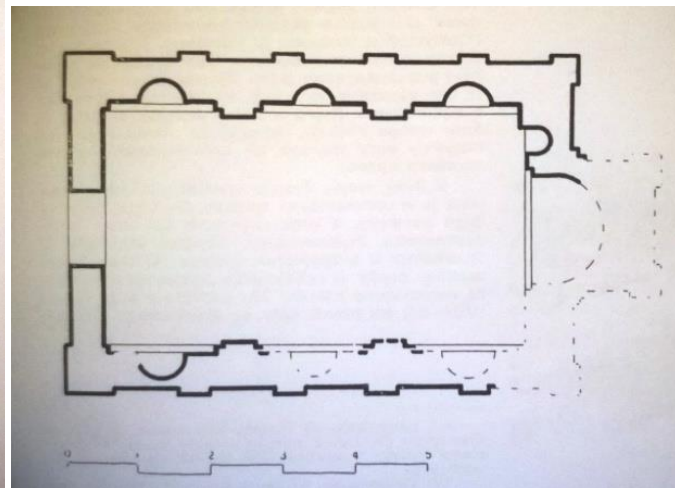
Slika 3b

Slika 3c

Slika 4

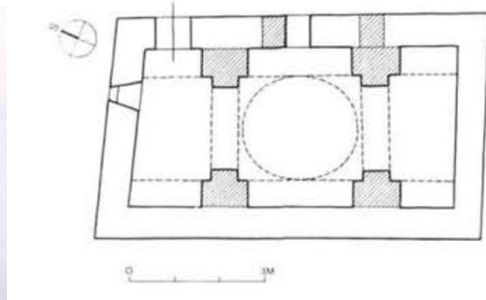
Slika 5

Slika 6

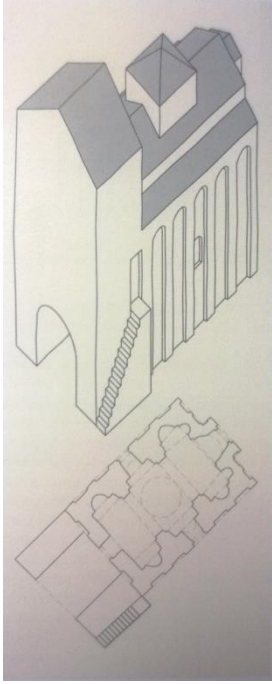

Slika 7

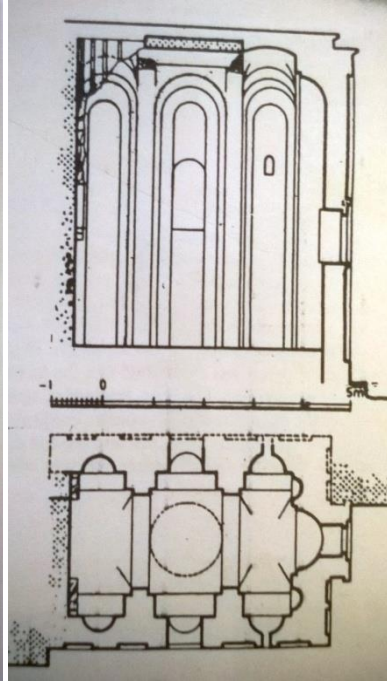

Slika 8

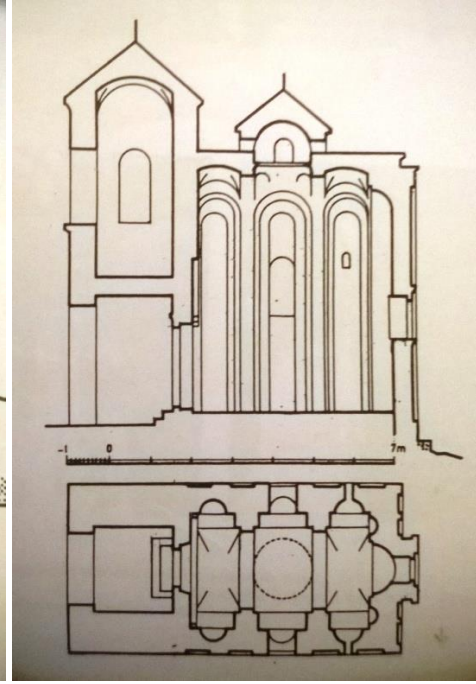

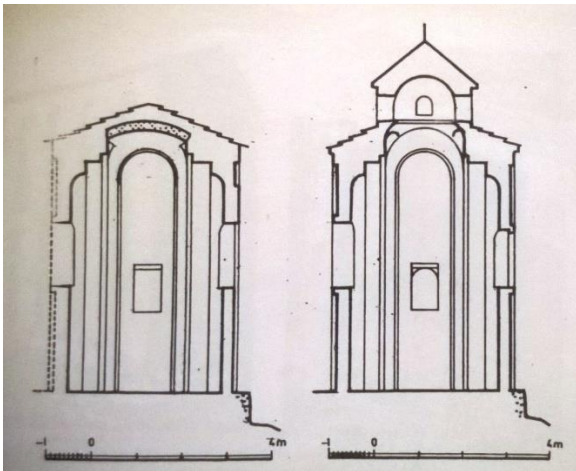
Slika 9

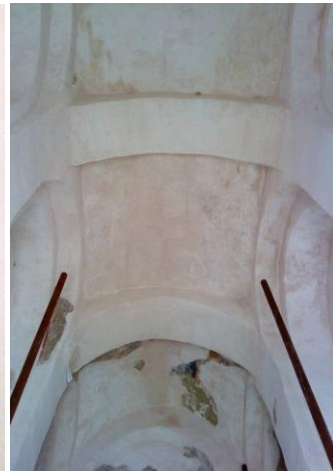
Slika 10a

Slika 10b

Slika 10c

Slika 11

Slika 12

Slika 13

Slika 14a

Slika 14b

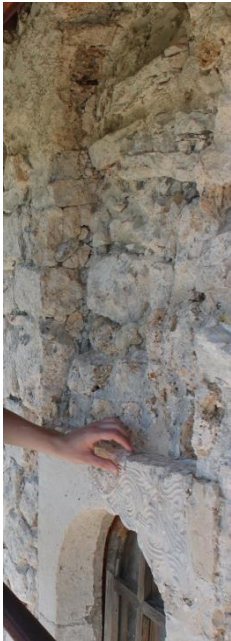
Slika 15

Slika 16a

Slika 16b

Slika 17

Slika 18

Slika 19a

Slika 19b

Slika 20

Slika 21a

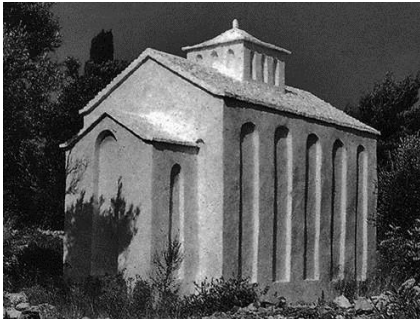

Slika 21b

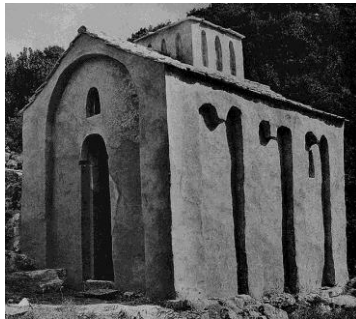

Slika 22

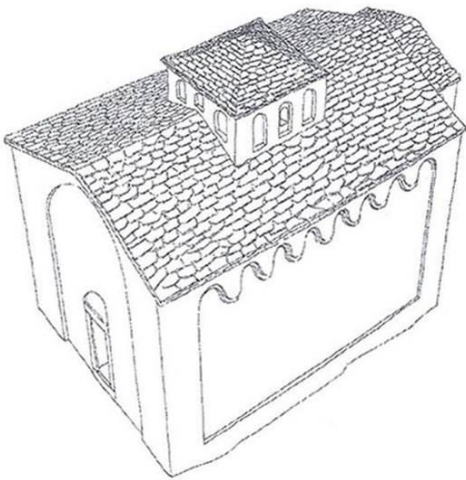
Slika 23a

Slika 23b

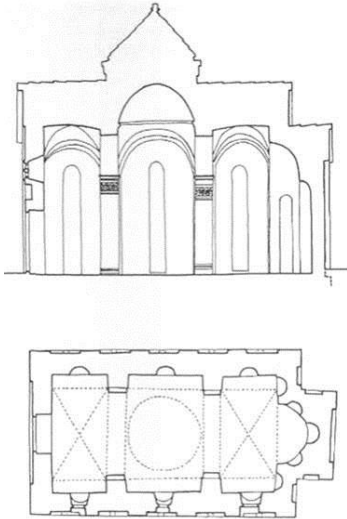
Slika 23c

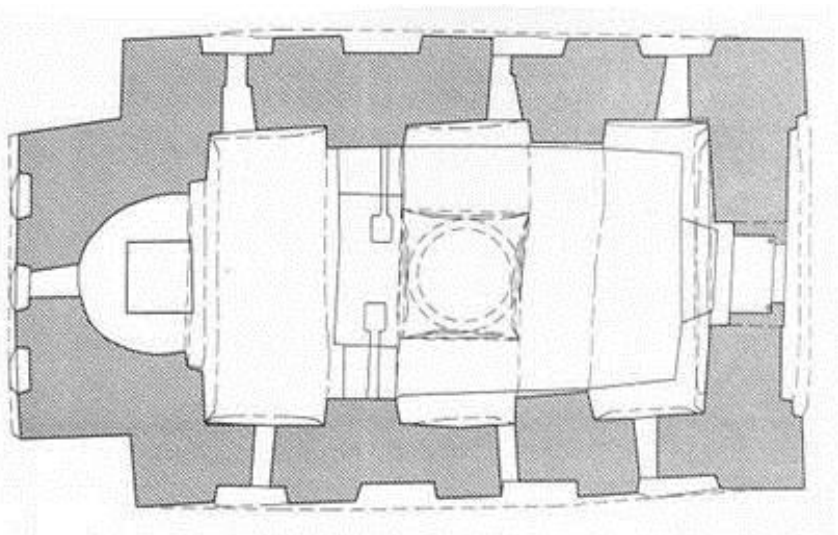
Slika 23d

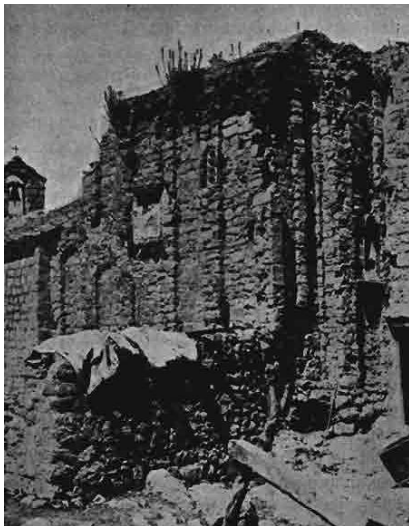
Slika 23e

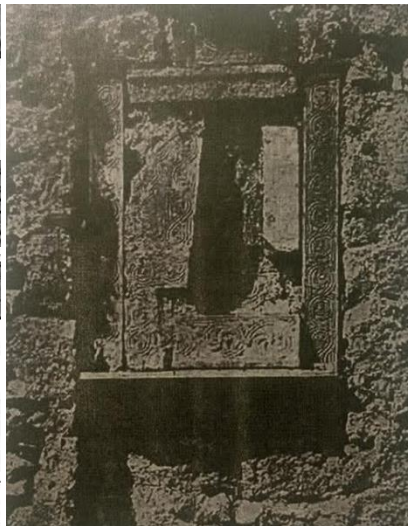
Slika 24a

Slika 24b

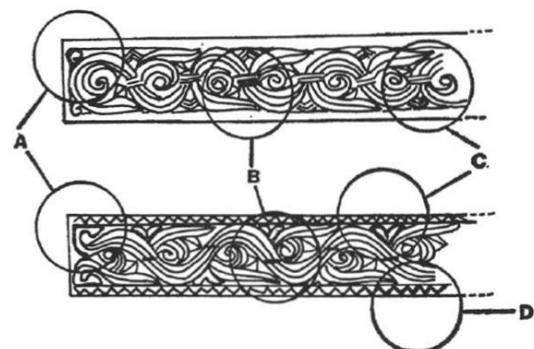
Slika 25

Slika 26a

Slika 26b

Crtež 1. Razlike u detalju između dva sloja pleterne skulpture na Pelješcu. Dole — dovratnik (prvi sloj), gore — doprozornik (drugi sloj) crkve sv. Mihajla u Stonu. — *Différences entre deux couches de sculpture à entrelacs de la presqu'île de Pelješac. En bas — 1e couche, en haut — 2e couche de l'église St-Michel à Ston*

Slika 27

Slika 28

Ston, crkva sv. Mihajla, ulomak grede

Slika 29

Slika 30

Slika 31

Slika 32

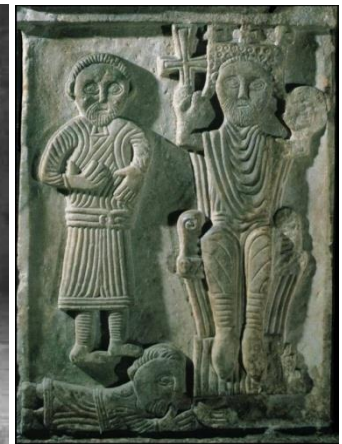
Slika 33

Slika 33a

Slika 34a

Slika 34b

Slika 35

Slika 36a

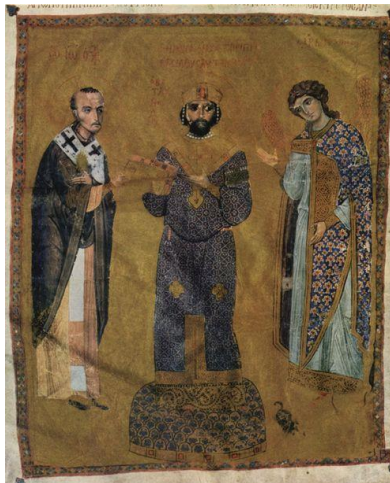

Slika 36b

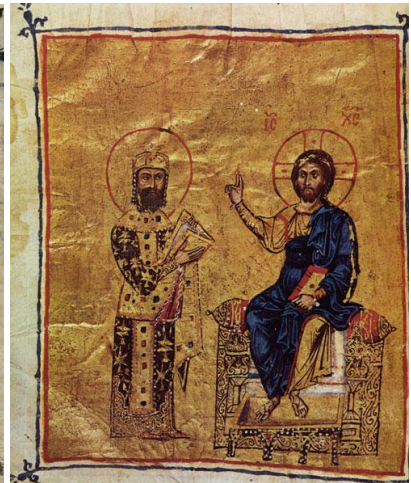

Slika 37

Slika 38

Slika 39

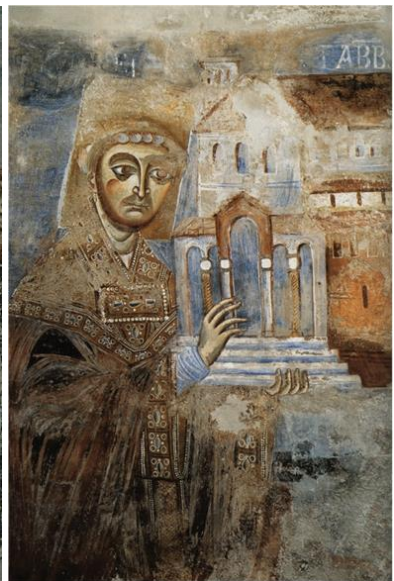
Slika 40

Slika 41a

Slika 41b

Slika 41c

Slika 42

Slika 43

Slika 44

Slika 45

Slika 46

Slika 47

Slika 48

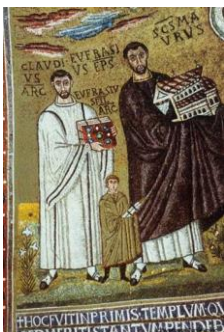

Slika 49

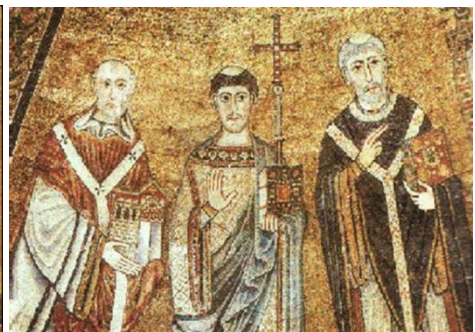
Slika 50

Slika 51

Slika 52

Slika 53

Slika 54a

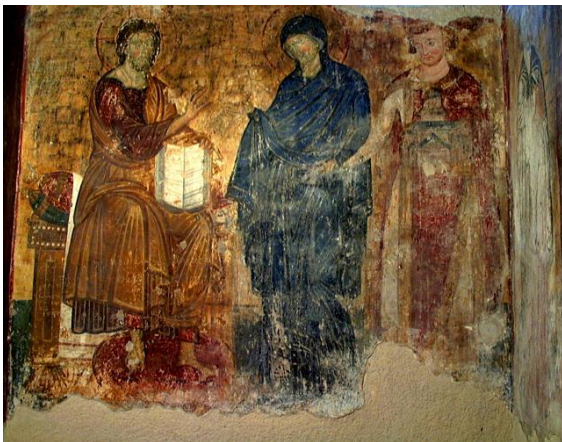
Slika 54b

Slika 55

Slika 56

Slika 57

Slika 58a

Slika 58b

Slika 59

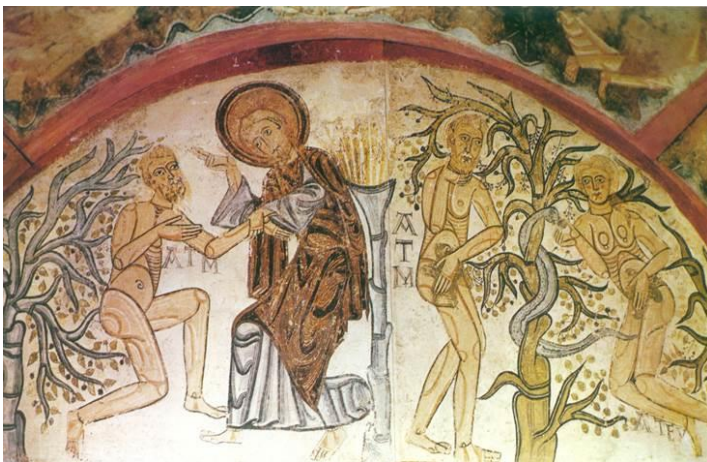
Slika 60

Slika 61

Slika 62

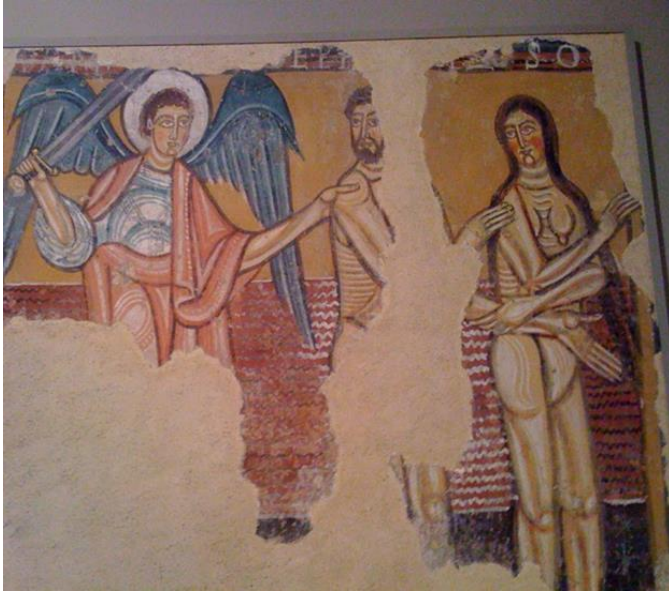

Slika 63a

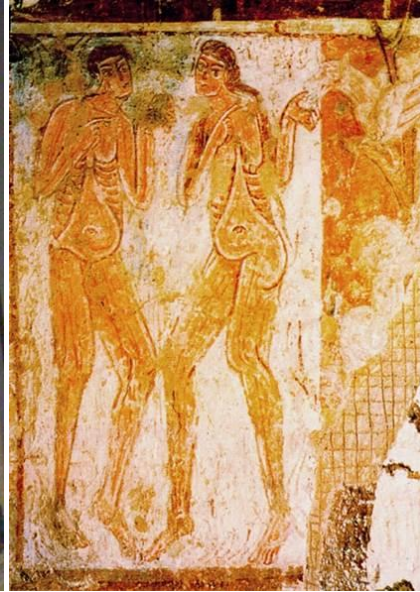

Slika 63b

Slika 64

Slika 65

Slika 66

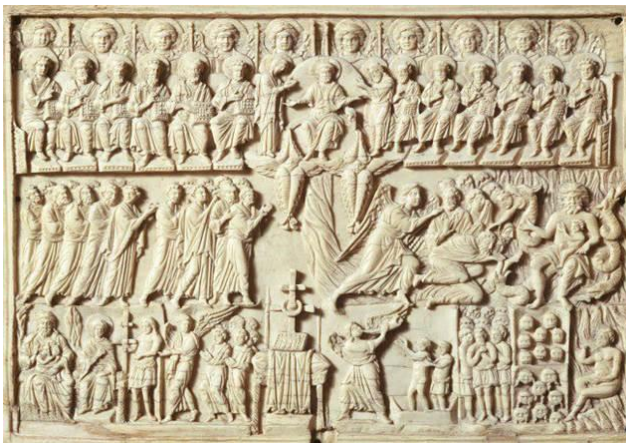

Slika 67

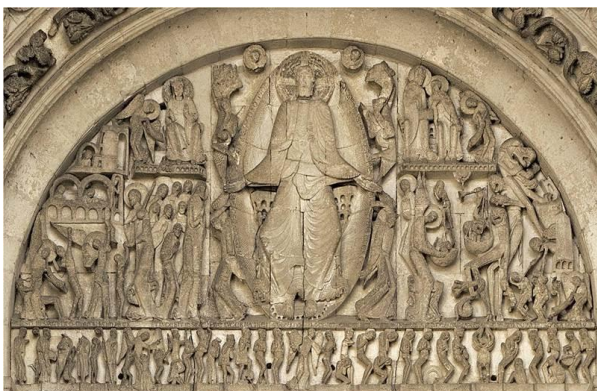
Slika 68

Slika 69a

Slika 69b

Slika 70a

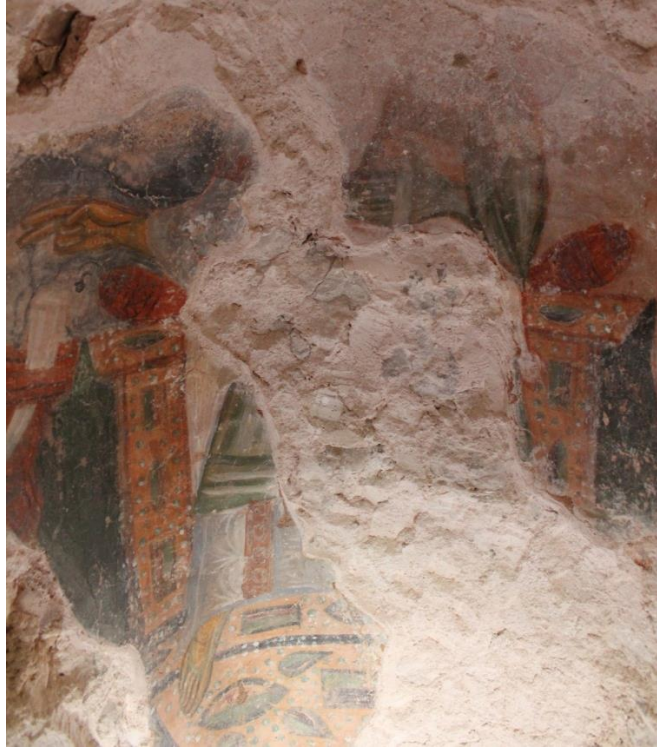

Slika 70b

Slika 71

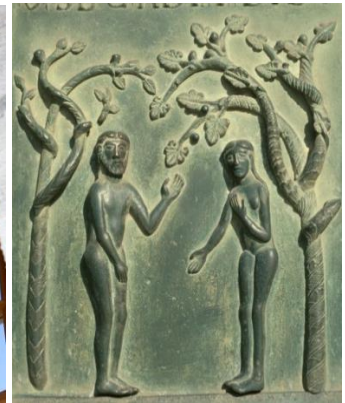
Slika 72a

Slika 72b

Slika 73a

Slika 73b

Slika 74

Slika 75a

Slika 75b

Slika 75c

Slika 76a

Slika 76b

Slika 77

Slika 78a

Slika 78b

Slika 78c

Slika 79a

Slika 79b

Slika 79c

Slika 80

Slika 81

Slika 82

Slika 83

Slika 84a

Slika 84b

Slika 85

Slika 86a

Slika 86b

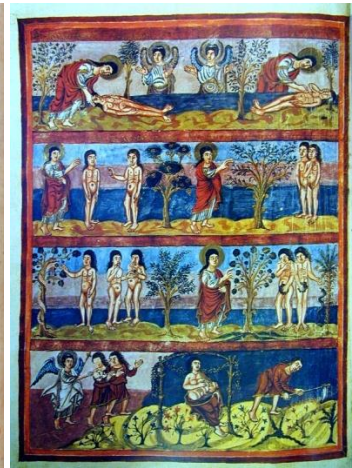
Slika 87

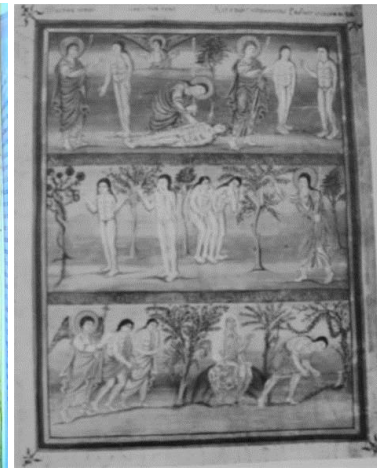
Slika 88

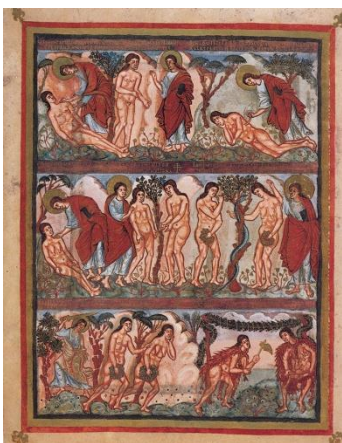
Slika 89

Slika 90

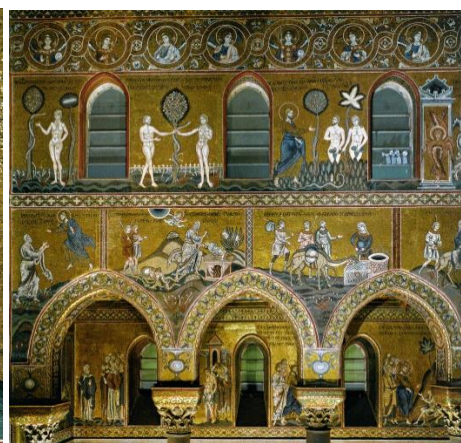
Slika 91

Slika 92

Slika 93

Slika 94

Slika 95

Slika 96

Slika 97

Slika 98

Slika 99a

Slika 99b

Slika 100a

Slika 100b

Slika 100c

Slika 101a

Slika 101b

Slika 101c

Slika 102a

Slika 102b

Slika 102c

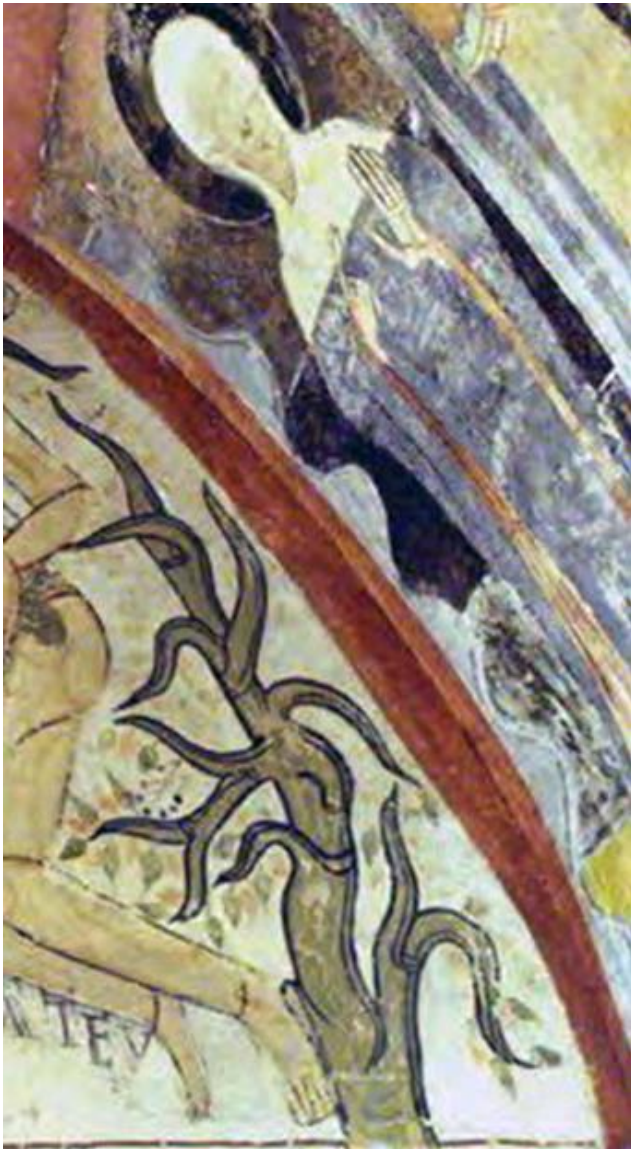

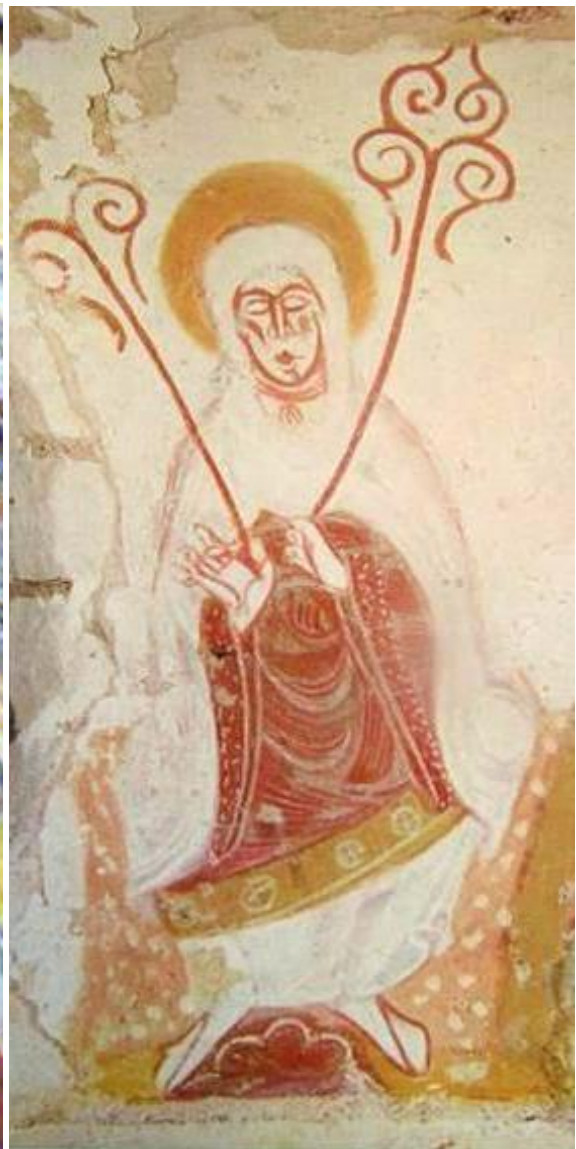
Slika 103

Slika 104

Slika 105

Slika 106

Slika 107

Slika 108a

Slika 108b

Slika 109a

Slika 109b

Slika 110

Slika 111

Slika 112

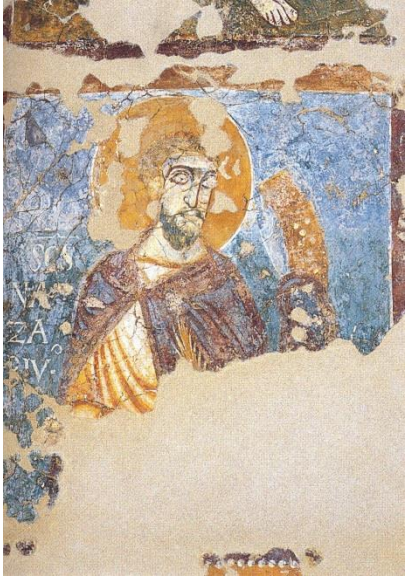
Slika 113a

Slika 113b

Slika 114

Slika 115

10. BIBLIOGRAFIJA

Abramić 1929

M. Abramić, *Jedan doprinos k pitanju oblika hrvatske krune*, u: Šišićev zbornik, Zagreb: Tiskara C. Albrecht (P. Acinger).

Babić 1995.

I. Babić, *Bilješka o crkvi Sv. Mihajla u Stonu*, u: Peristil, 38, Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti.

Badurina 1985

A. Badurina [ur.], *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Beckwith 1964

J. Beckwith, *Early Medieval Art*, London: Thames & Hudson.

Bertelli 1994

C. Bertelli, *La pittura in Italia. L' Altomedioevo*, Milano: Electa.

Bjelovučić 1921

N. Z. Bjelovučić, *Povijest poluotoka Rata (Pelješca) sa dijelom povijesti Zahumlja (Hercegovine) i Dubrovačke Republike*, Split: Leonova tiskara.

Bjelovučić 1928

N. Z. Bjelovučić, *Hrvatska kruna u Stonu*, u Starohrvatska prosvjeta, Vol. II., Br. 1. i 2., U Kninu: Hrvatsko starinsko društvo Knin.

Bjelovučić 1929

N. Z. Bjelovučić, *Crvena Hrvatska i Dubrovnik*, Zagreb: Matica hrvatska.

Bošković 1980

Đ. Bošković, *Osvrt na neka pitanja arhitektonskog rešenja crkve sv. Mihajla u Stonu*, u: Gunjačin zbornik, Zagreb.

Budak 2008

N. Budak, *Identities in Early Medieval Dalmatia (Seventh – Eleventh Centuries)*, u: Franks, Northmen, and Slavs, Turnhout: Brepols.

Ćurković 1981

S. Ćurković [ur.], *Istorija srpskog naroda*, Beograd: Srpska književna zadruga.

Demus 1970

O. Demus, *Romanesque mural painting*, New York: Harry N. Abrams, Incorp.

Dodwell 1993

C. R. Dodwell, *The pictorial arts of the West, 800-1200*, New Haven and London: Yale U.P.

Đurić 1974

V. J. Đurić, *Vizantijske freske u Jugoslaviji*, Beograd: Jugoslavija.

C. Fisković 1960

C. Fisković, *Ranoromaničke freske u Stonu*, u: Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 12, Split: Konzervatorski zavod za Dalmaciju, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu.

C. Fisković 1965

C. Fisković, *Dalmatinske freske*, Zagreb: Zora.

C. Fisković, *Dalmatinske srednjovjekovne freske*, Split: [s.n.].

I. Fisković 1986

I. Fisković, *Prilog proučavanju porijekla predromaničke arhitekture na južnom Jadranu*, u: Starohrvatska prosvjeta 15, Split: Muzej arheoloških spomenika.

I. Fisković 1987

I. Fisković, *Romaničko slikarstvo u Hrvatskoj*, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt: Globus.

I. Fisković 1988

I. Fisković, *Srednjovjekovna preuređenja ranokršćanskih svetišta u Dubrovačkom kraju*, u: Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 12, Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo.

I. Fisković 2002

I. Fisković, *Reljef kralja Petra Krešimira IV*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.

I. Fisković 2007

I. Fisković, *Slikarstvo od X. do XII. stoljeća*, u: Hrvatska i Europa, Kultura znanost i umjetnost; sv.1, Rano doba hrvatske kulture - Srednji vijek (VII-XII. stoljeće), Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti: Školska knjiga.

I. Fisković 2009

I. Fisković, *O freskama 11. i 12. stoljeća u Dubrovniku i okolici*, u: Radovi Instituta za povijest umjetnosti 33, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu.

I. Fisković 2010

I. Fisković, *Zapažanja o srednjovjekovnim freskama u Dubrovniku*, u: Dubrovnik: časopis za književnost i znanost, Dubrovnik: Matica Hrvatska Dubrovnik.

Focillon 1967

H. Focillon, *Peintures romanes des eglises de France*, Paris: Flammarion.

Foretić 1980

V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808. - Prvi dio. Od osnutka do 1526.*, Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske.

Fučić, B. 1963

B. Fučić, *Istarske freske*, Zagreb: Zora.

Gabelić 1991

S. Gabelić, *Ciklus arhandela u vizantijskoj umjetnosti*, Beograd: SANU, Filozofski fakultet, Institut za istoriju umetnosti.

Gabričević 1963

B. Gabričević, *Novo čitanje natpisa iz Stona*, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split: Fr. Bulić.

Grafenauer, Perović, Šidak 1959

B. Grafenauer, D. Perović, J. Šidak [ur.], *Historija naroda Jugoslavije I*, Zagreb: Školska knjiga.

Grotowski 2010

P. L. Grotowski, *Arms and Armour of the Warrior Saints. Tradition and Innovation in byzantine Iconography (843-1261)*, Brill Academic Publishers.

Jurković 1983

M. Jurković, *Prilog proučavanju pleterne skulpture na području poluotoka Pelješca*, u: *Starohrvatska prosvjeta* 13, Knin: Hrvatsko starinarsko društvo Knin.

Jurković 1985

M. Jurković, *Prilog određivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture*, u: *Starohrvatska prosvjeta* 15, Knin: Hrvatsko starinarsko društvo Knin.

Jurković 1986

M. Jurković, *Ranosrednjovjekovni latinski natpisi s Pelješca (Epigrafski i stilski pokazatelji kao faktori za dataciju natpisa ranog srednjeg vijeka)*, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 10, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu.

Jurković 1988

M. Jurković, *O nekim figuralnim prikazima i posljednjoj fazi pleterne skulpture u dubrovačkoj regiji*, u: *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 12, Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo.

Jurković 2000

M. Jurković, *Arhitektura karolinškog doba*, u: Hrvati i Karolinzi, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.

Karaman 1928

Lj. Karaman, *Crkvica sv. Mihajla kod Stona*, u: Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva 15, Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo.

Karaman 1949

Lj. Karaman, *O srednjovjekovnoj umjetnosti Istre*, u: Historijski zbornik II, Zagreb: Povijesno društvo Hrvatske.

Karaman 1952

Lj. Karaman, *Pregled umjetnosti u Dalmaciji (od doseljenja Hrvata do pada Mletaka)*, Zagreb: Matica hrvatska.

Karaman 1960

Lj. Karaman, *O vremenu gradnje sv. Mihovila u Stonu*, u: Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, Zagreb: Muzejsko društvo Hrvatske.

Konowitz 1984

E. Konowitz, *The Program of the Carrand Diptych*, u: Art Bulletin, Vol 66 Issue 3, New York: College Art Association of America.

Korać 2007

V. Korać *Jednobrodne kupolne crkve dubrovačkog područja*, u: Zbornik radova Vizantološkog intituta XLIV, Beograd.

Kovačević, Pušić 1959

J. Kovačević, I. Pušić, *Iskopavanja na ruševinama crkve sv. Tome u Kutima - Boka Kotorska*, Arheološki pregled 1, Beograd: Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Kovačević 1964

J. Kovačević, *Marginalije uz probleme arheologije i umjetnosti ranog srednjeg veka*, u: Zbornik Filozofskog fakulteta VIII, Beograd.

Lučić 1962

J. Lučić, *Marginalije uz novopronađeni natpis u Stonu*, u: Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 14, Split: Konzervatorski zavod za Dalmaciju, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu.

Lučić 1987

J. Lučić, *Ston od VII. stoljeća do godine 1333.*, u: Zbornik radova u čast 650. obljetnice planske izgradnje Stona i Malog Stona, Ston.

Lupis 2000

V. B. Lupis, *Sakralna baština Stona i okolice*, Ston: Matica Hrvatska Ston.

Lupis 2010

V. B. Lupis, *Ston u srednjem vijeku*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.

Ljubinković 1964

R. Ljubinković, *Predstava Prvog greha u apsidalnoj konhi u crkvi svetog Mihajla kod Stona*, u: Zbornik Narodnog muzeja IV, Beograd.

Maraković 2009

N. Maraković, *Zidno slikarstvo u Istri od 11. do 13. stoljeća* (doktorska disertacija), Zagreb.

Marasović 1960

T. Marasović, *Regionalni južnodalmatinski kupolni tip u arhitekturi srednjega vijeka*, u: Beritićev zbornik, Dubrovnik: Društvo prijatelja dubrovačke starine.

Marasović 1978

T. Marasović, *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, Split: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Marasović 1984

T. Marasović, *Regionalizam u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije*, u: Starohrvatska prosvjeta 14, Knin: Hrvatsko starinarsko društvo Knin.

Marasović 1994

T. Marasović, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Split: Književni krug.

Marasović 2013

T. Marasović, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 4.: Korpus arhitekture: južna Dalmacija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora*, Split: Zagreb: Književni krug Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika; Arhitektonski fakultet Sveučilišta.

Marinković 2007

Č. Marinković, *Founder's model – representation of a maquette or the church?*, u: Zbornik radova Vizantološkog intituta XLIV, Beograd.

Matulić, Borovac 2000

B. Matulić, T. Borovac, *Konzervatorsko-restauratorskim zahvatima na freskama u Crkvi sv. Mihajla u Stonu*, u: *Dubrovnik – časopis za književnost i znanost*.

Mavroska 2009

V. V. Mavroska, *Adam and Eve in the Western and Byzantine art of the Middle ages* (doktorska disertacija), Frankfurt am Main.

Mayr-Harting 1999

H. Mayr-Harting, *Ottonian Book Illumination: An Historical Study*, London: Harvey Miller Publishers.

Mićević-Đurić 2012

T. Mićević-Đurić, *Bizant u srednjovjekovnome zidnom slikarstvu od Budve do Kvarnera* (doktorska disertacija), Zagreb.

Milaš 1914

N. Milaš, *Ston u srednjim vijekovima. Crkveno-istorijska studija episkopa Nikodima*, Dubrovnik: vlastita naklada.

Milošević 2011

A. Milošević, *Predromanički zvonici u Dalmaciji i ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Dubrovnik: Split: Omega engineering; Centar Studia mediterranea pri Filozofskom fakultetu.

Mošin 1950

V. Mošin [ur.], *Ljetopis popa Dukljanina*, Zagreb: Matica hrvatska.

Novak 1952

V. Novak [ur.], *Supetarski kartular: Iura sancti Petri de Gomai*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Ostojić 1962

I. Ostojić, *O Mihajlovom natpisu u Stonu*, u: Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 14, Split.

Palol, Hirmer 1976

P. de Palol, M. Hirmer, *Španija: umetnost ranog srednjeg veka od vizigotskog doba do kraja romanike*, Beograd: Jugoslavija.

Peković 2005

Ž. Peković, *Oltarna ograda crkve sv. Mihajla s otoka Koločepa*, u: Prostor, znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam 13, Zagreb: Arhitektonski fakultet.

Peković 2008

Ž. Peković, *Četiri elafitske crkve*, Dubrovnik: Omega engineering; Split: Centar Studia mediterranea pri Filozofskom fakultetu.

Peković 2010

Ž. Peković, *Crkva sv. Petra Velikoga. Dubrovačka predromanička katedrala i njezina skulptura*, Dubrovnik: Omega engineering; Split: Centar Studia mediterranea pri Filozofskom fakultetu.

Piplović 1988

S. Piplović, *Istraživanje graditeljskog nasljeđa u Dalmaciji od strane Danskog fonda i E. Dygvea*, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split: Fr. Bulić.

Popović 1957

D. Popović, *Prilozi čitanja i razumevanja raznih starina*, Beograd.

Prlender 2011

I. Prlender, *Rimska kurija prema rubnim prostorima Zapada na istočnojadranskoj obali tijekom XI. i XII. stoljeća*, u: *Historijski zbornik*, Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu.

Pušić 1986

I. Pušić, *Crkva sv. Tome u Kutima*, u: *Zograf* 19, Beograd: Filozofski fakultet - Institut za istoriju umetnosti.

Radić 1897

F. Radić, *Razvaline crkve sv. Stjepana u Dubrovniku*, u: *Starohrvatska prosvjeta* God.3, Br.1., U Kninu: Hrvatsko starinsko društvo Knin.

Radić 1898

F. Radić, *Sredovječne crkve u Stonu*, u: *Starohrvatska prosvjeta* God. IV., Br. 3. i 4., U Kninu: Hrvatsko starinsko društvo Knin.

Radojčić 1936

S. Radojčić, *Portreti srpskih vladara u srednjem veku*, Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.

Rauter Plančić 2006

B. Rauter Plančić, *Prvih pet stoljeća hrvatske umjetnosti*, Zagreb: galerija Klovićevi dvori.

Srša 2010

I. Srša, *Voštani i uljni zaštitni slojevi na srednjovjekovnim zidnim slikama u Hrvatskoj*, u: Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda.

Stevović 1996

I. Stevović, *O prvobitnom izgledu i vremenu gradnje crkve Sv. Mihajla u Stonu*, u: Zbornik radova Vizantološkog instituta, Beograd: Srpska akademija znanosti i umetnosti.

Šerper 1985

B. Šerper [ur.], *Srednjovjekovna umjetnost Srba: iz muzeja, riznica, manastira i crkava*, Zagreb: MTM [i.e.] Muzej Topić Mimara.

Vasić 1922

M. M. Vasić, *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji: od početka IX do početka XV veka: crkve*, Beograd: Izdavačka kuća Gece Kona.

Vego 1961

M. Vego, *Ranosrednjovjekovni latinski natpis iz Stona*, u: Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 13, Split: Konzervatorski zavod za Dalmaciju, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu.

Vlašić 1956

F. Vlašić, *Bilješke uz tri stonska spomenika*, u: Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 10, Split: Konzervatorski zavod za Dalmaciju, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu.

Vujičić 2009

R. Vujičić, *Zidno slikarstvo*, u: Zagovori svetom Tripunu. Blago Kotorske biskupije, Zagreb, Galerija Klovićevi dvori.

Zdravković 1960

I. Zdravković, *Nacrti predromaničke crkve sv. Mihajla u Stonu*, u: Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 12, Split: Konzervatorski zavod za Dalmaciju, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu.

Weiss 1864

H. Weiss, *Kostumkunde: Geschichte Der Tracht Und Des Gerathes Im Mittelalter Vom 4ten Bis Zum 14ten Jahrhundert*, Stuttgart: Verlag von Ebner und Seubert.

Žile 2002

I. Žile, *Novi nalazi predromaničke skulpture s otoka Koločepa*, u: Zbornik Tomislava Marasovića, Split: Sveučilište u Splitu: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.

BAZE PODATAKA

CORSAIR The Online Catalog of The Pierpont Morgan Library

http://utu.morganlibrary.org/medren/Manuscript_images.cfm?ACC_NO=M.43&StartRow=1
[03.09.2014.]

Index of Christian Art

<http://ica.princeton.edu/millet/display.php?country=Austria&site=304&view=site&page=7&image=8629> [03.09.2014.]

Museo DiocesanoBarbastro-Monzón

<http://museodiocesano.es/coleccion/> [10.09.2014.]

Patrimonio

<http://patrimonio-ediciones.com/en/facsimil/biblia-de-san-paolo> [10.09.2014.]

Portal Montenegrina – Kulturna kapija Crne Gore

http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/duklja/papa_grgur7_pise_mihailu_vojisla_vljevicu.htm [03.09.2014.]

Portal Montenegrina – Kulturna kapija Crne Gore

http://www.montenegrina.net/pages/pages1/likovna_umjetnost/rajko_vujicic_srednjovjekovno_slikarstvo_u_cg_11vijek.html [03.09.2014.]